

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
ФАКУЛЬТЕТ ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ ТА ТУРИЗМУ
КАФЕДРА ТУРИЗМУ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Ступінь вищої освіти БАКАЛАВР

на тему: **“ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
РОЗВИТКУ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ”**

Виконала: здобувачка вищої освіти

IV курсу, групи Тур-41

спеціальності 242 Туризм

(шифр і назва спеціальності)

освітньої програми Туризм

ТАТАРИН Анастасія Михайлівна

(прізвище, ім'я, по батькові)

Керівник _____

(наук. ступінь, вчене звання, ім'я та прізвище)

Рецензент: _____

(ім'я та прізвище)

ДУБЛЯНИ 2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
ФАКУЛЬТЕТ ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ ТА ТУРИЗМУ
КАФЕДРА ТУРИЗМУ

Ступінь вищої освіти Бакалавр
Галузь знань 24 Сфера обслуговування
(шифр і назва)
Спеціальність 242 Туризм
(шифр і назва)
Освітня програма «Туризм»
(назва ОП)

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувачка кафедри
туризму
(назва кафедри)

(підпис)

(ім'я та прізвище)
“ ” 20 року

ЗАВДАННЯ
на кваліфікаційну роботу здобувача вищої освіти
Татарин Анастасії Михайлівні
(прізвище, ім'я, по-батькові)

1. Тема роботи: «Організація та перспективи розвитку інклюзивного туризму в Україні»
Керівник роботи _____
(прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання)
Затверджена наказом ЛНУП від «31» жовтня 2023 р. №582/к-с.
2. Строк подання здобувачем роботи 07 червня 2024 р.
3. Вихідні дані до роботи: Закони України, Постанови Кабінету Міністрів України, наукова та навчально-методична література, наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених, Інтернет ресурси та інші інформаційні джерела
4. Зміст кваліфікаційної роботи (перелік питань, які потрібно розробити)
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ
1.1. Сутність інклюзивного туризму, його функції та чинники розвитку
1.2. Особливості організації надання туристично-рекреаційних послуг інклюзивним туристам
1.3. Методологічні та нормативно-правові засади організації інклюзивного туризму
Розділ 2. АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ТА ПРОБЛЕМ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ
2.1. Аналіз соціально-економічних передумов розвитку інклюзивного туризму в Україні

2.2. Оцінка організаційних засад та проблем розвитку інклюзивного туризму в Україні

2.3. Вплив діяльності у сфері інклюзивного туризму на стан довкілля

РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

3.1. Міжнародний досвід розвитку інклюзивного туризму та можливості його реалізації в Україні

3.2. Формування стратегії та обґрунтування напрямів розвитку інклюзивного туризму в Україні

Розділ 4. ОХОРОНА ПРАЦІ

4.1. Основи охорони праці і заходи безпеки під час організації туристичних подорожей

4.2. Пожежна безпека

4.3. Інструкція з охорони праці та пожежної безпеки

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень): рисунки, таблиці

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Ім'я, прізвище та посада консультанта	Підпис, дата		Відмітка про виконання
		завдання видав	завдання прийняв	
Стан охорони навколишнього середовища				
Охорона праці				

7. Дата видачі завдання «01» листопада 2023 року
КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Відмітка про виконання
1.	Отримання завдання для написання кваліфікаційної роботи	01.11.2023	
2.	Розробка плану кваліфікаційної роботи, ознайомлення з літературними джерелами за темою, збір практичних матеріалів	до 04.12.2023	
3.	Написання вступу і I розділу	до 15.01.2024	
4.	Написання II розділу	до 11.03.2024	
5.	Написання III розділу	до 15.04.2024	
6.	Написання IV розділу і висновків	до 13.05.2024	
7.	Оформлення кваліфікаційної роботи і подання науковому керівнику для написання відгуку	до 01.06.2024	
8.	Перевірка тексту кваліфікаційної роботи на унікальність. Скерування на зовнішню рецензію	до 07.06.2024	
9.	Представлення кваліфікаційної роботи на кафедрі	до 17.06.2024	
10.	Захист кваліфікаційної роботи перед Екзаменаційною комісією	27.06.2024	

Здобувач вищої освіти _____

(підпис)

Анастасія ТАТАРИН

(ім'я та прізвище)

Керівник кваліфікаційної роботи _____

(підпис)

(ім'я та прізвище)

УДК 338.48-056.26

Кваліфікаційна робота: 82 сторінки текстової частини, 18 рисунків, 11 таблиць, 46 літературних джерел.

Татарин А. М. Організація та перспективи розвитку інклюзивного туризму в Україні. Кваліфікаційна робота за спеціальністю 242 Туризм. Львів: ЛНУП, 2024. 92 с.

У роботі висвітлено теоретико-методологічні засади дослідження інклюзивного туризму, зокрема розглянуто сутність та чинники його розвитку, описано особливості організації та нормативно-правове забезпечення надання туристичних послуг особам з обмеженими можливостями.

Проаналізовано сучасний стан та проблеми організації інклюзивного туризму в Україні, дано характеристику сучасних соціально-економічних умов його розвитку, здійснено оцінку рівня доступності об'єктів туристичної інфраструктури та транспорту для потреб людей з інвалідністю.

Окреслено перспективи розвитку інклюзивного туризму в Україні. Розглянуто можливості застосування передових світових практик організації інклюзивного туризму у вітчизняних умовах, обґрунтовано стратегічні напрями його розвитку з урахуванням сучасних викликів.

Окрему увагу приділено аналізу стану охорони праці та охорони навколишнього середовища, їх покращенню.

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційна робота на тему «Організація та перспективи розвитку інклюзивного туризму в Україні» присвячена дослідженню сучасного стану та проблем функціонування сфери інклюзивного туризму в Україні, а також обґрунтуванню напрямів його розвитку в умовах сьогодення.

В першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження інклюзивного туризму» розкрито сутність поняття «інклюзивний туризм», його соціально-економічне значення, чинники розвитку та особливості організації.

У другому розділі «Аналіз сучасного стану та проблем організації інклюзивного туризму в Україні» здійснено комплексну оцінку середовища розвитку цього сегменту туристичного ринку. Проаналізовано динаміку та структуру осіб з обмеженими можливостями у регіональному вимірі, дано характеристику доступності інфраструктури для осіб з інвалідністю.

У третьому розділі «Перспективи розвитку інклюзивного туризму в Україні» описано міжнародний досвід організації інклюзивного туризму та можливості його реалізації в Україні. Здійснено стратегічний аналіз розвитку інклюзивного туризму та визначено його перспективні напрями.

Ключові слова: *інклюзія, інклюзивний туризм, організація туризму, доступність, особи з інвалідністю.*

ANNOTATION

The qualification work "Inclusive tourism organisation and development perspectives in Ukraine " is dedicated to the study of the current state and problems of the functioning of the inclusive tourism in Ukraine, as well as the justification of its development directions at present time.

In the first chapter, "Theoretical and methodological foundations of the study of inclusive tourism", the essence of the concept of "inclusive tourism", its socio-economic significance, development factors and peculiarities of the organization are revealed.

In the second chapter "Analysis of the current state and problems of the organization of inclusive tourism in Ukraine" a comprehensive assessment of the environment for the development of this tourism market segment is carried out. The dynamics and structure of persons with disabilities in the regional dimension are analyzed, and the characteristics of infrastructure accessibility for persons with disabilities are given.

The third chapter "Development perspectives of inclusive tourism in Ukraine" describes the international experience of inclusive tourism organization and the possibilities of its implementation in Ukraine. A strategic analysis of the of inclusive tourism development was carried out and its perspective directions were determined.

Keywords: *inclusion, inclusive tourism, tourism organization, accessibility, persons with disabilities.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ.....	9
1.1. Сутність інклюзивного туризму, його функції та чинники розвитку	9
1.2. Особливості організації надання туристично-рекреаційних послуг інклюзивним туристам.....	18
1.3. Методологічні та нормативно-правові засади організації інклюзивного туризму.....	26
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ТА ПРОБЛЕМ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	33
2.1. Аналіз соціально-економічних передумов розвитку інклюзивного туризму в Україні.....	33
2.2. Оцінка організаційних засад та проблем розвитку інклюзивного туризму в Україні.....	42
2.3. Вплив діяльності у сфері інклюзивного туризму на стан довкілля.....	52
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	56
3.1. Міжнародний досвід розвитку інклюзивного туризму та можливості його реалізації в Україні.....	56
3.2. Формування стратегії та обґрунтування напрямів розвитку інклюзивного туризму в Україні.....	64
РОЗДІЛ 4. ОХОРОНА ПРАЦІ.....	75
4.1. Основи охорони праці і заходи безпеки під час організації туристичних подорожей	75
4.2. Пожежна безпека.....	80
4.3. Інструкція з охорони праці та пожежної безпеки.....	81
ВИСНОВКИ.....	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	88

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Однією з головних умов інтеграції України до Європейського Союзу є створення цивілізованого громадянського суспільства, у якому кожному його члену гарантуватиметься дотримання прав людини, а також будуть створені рівні можливості щодо користування суспільними благами. Передусім, це стосується осіб з інвалідністю та іншими специфічними потребами, які прагнуть відчувати себе повноцінними членами суспільства. І мова йде не лише про реалізацію права цих людей на працю чи іншу зайнятість, але й про задоволення їхніх освітніх, культурних та туристично-рекреаційних потреб і права на повноцінний відпочинок (в т.ч. активний).

У всьому світі налічується близько 1 млрд. людей з тією чи іншою формою, інвалідності що становить 15% населення світу [13]. Сьогодні ці люди починають вимагати від суспільства вільного доступу до всіх спільних ресурсів: рекреаційних зон, туристичних маршрутів, цікавих об'єктів природи, парків, пляжів тощо [33, с. 4]. Багато із них є активними мандрівниками, які подорожують у різні країни, різними видами транспорту; проживають у готелях, хочуть відвідувати різні туристичні об'єкти і заявляють про своє право на повний спектр туристично-рекреаційного сервісу. Це зумовило активний розвиток так званого інклюзивного туризму, який є частиною комплексного підходу зі створення сприятливого суспільного середовища для осіб з інвалідністю.

Проте, у багатьох країнах, в тому числі й європейських, сьогодні відсутні належні умови для надання послуг активного чи пізнавального туризму особам з інвалідністю. Зміст цієї проблеми характеризується не лише непристосованістю зон відпочинку та туристичних маршрутів до потреб людей з інвалідністю, а й дефіцитом фахівців відповідної кваліфікації, відсутністю належного технічного забезпечення, досвіду надання послуг інвалідам тощо.

До числа країн-аутсайдерів із впровадження концепції інклюзивного туризму належить й Україна, де цій проблемі практично не приділялося належної уваги. Але сьогодні вона набуває щораз більшої актуальності і нового значення, оскільки через триваючу російсько-українську війну з кожним днем

зростає кількість інвалідів і людей (передусім учасників бойових дій), які потребують комплексної реабілітації. Тому особливості організації та надання туристично-рекреаційних послуг для людей з обмеженими можливостями є досить важливим напрямом наукових та прикладних досліджень.

Активними дослідниками сфери інклюзивного туризму в Україні є такі науковці як Л. Безугла, Т. Куваєва, М. Мальська, Л. Науменко, М. Перфільєва, Т. Романенко, Л. Слатвінська, І.Труніна, Ю.Хрущ та ін. Водночас, на відміну від багатьох інших видів туризму, інклюзивний ще донедавна не викликав значного наукового інтересу. Відповідно теоретична концепція цього виду туризму є недостатньо цілісною і характеризується значною різноспрямованістю підходів до визначення його завдань, видів, форм та засобів здійснення. Цей факт, а також загальний низький рівень розвитку інклюзивного туризму в Україні та актуалізація необхідності вирішення цієї проблеми в умовах воєнного стану й обумовили вибір теми моєї роботи.

Метою кваліфікаційної роботи є дослідження сучасного стану та проблем функціонування сфери інклюзивного туризму в Україні, а також обґрунтування перспектив його розвитку у контексті погіршення фізичного та ментального здоров'я населення в умовах російсько-української війни.

У рамках мети було окреслено наступні завдання:

- Розкрити сутність інклюзивного туризму, дати характеристику його видів та форм, систематизувати чинники розвитку;
- Дослідити особливості організації надання туристично-рекреаційних послуг інклюзивним туристам;
- Охарактеризувати систему правового регулювання інклюзивного туризму;
- Проаналізувати основні тенденції та організаційні проблеми розвитку інклюзивного туризму в Україні;
- Описати передові практики облаштування маршрутів та розбудови інфраструктури доступного туризму в Україні та у світі;
- Дослідити вплив російсько-української війни на формування напрямів розвитку інклюзивного туризму в Україні;

• На основі вивчення європейського досвіду обґрунтувати напрями інституційної підтримки розвитку інклюзивного туризму в Україні та розробити заходи щодо поліпшення його організації.

Об'єктом дослідження є ресурсний потенціал інклюзивного туризму в Україні.

Предмет дослідження формують соціально-економічні проблеми, чинники розвитку, а також організаційні вимоги та особливості розвитку інклюзивного (доступного) туризму в умовах сьогодення

Методи дослідження. Для об'єктивного дослідження теоретичних та практичних аспектів розвитку інклюзивного туризму в Україні застосовано відповідний методологічний інструментарій, що охоплює загальні і спеціальні методи, а також відповідні наукові підходи та аналітичні прийоми. Це, зокрема, діалектичний, системний та історичний підходи; методи: теоретичного узагальнення, абстрагування, аналогій, індукції та дедукції, аналізу та синтезу, статистичні методи, моделювання, бенчмаркінгу (вивчення передових практик), візуалізації (графічний, табличний) та ін.

Інформаційною основою для виконання кваліфікаційної роботи слугували фахові наукові публікації вітчизняних і зарубіжних дослідників, матеріали наукових конференцій та проєктних досліджень, спеціалізовані інтернет-ресурси про інклюзивний туризм, нормативно-правові акти, дані Державної служби статистики України та власні дослідження.

Практична цінність дослідження полягає у розробці рекомендацій, які сприятимуть формуванню ефективної стратегії розвитку інклюзивного туризму України та дозволять забезпечити доступність багатьох відомих туристичних об'єктів країни людям з обмеженими можливостями. Ці рекомендації можуть бути використані на загальнодержавному, регіональному чи місцевому рівні для розробки спеціалізованих туристичних маршрутів, а також у реалізації проєктів розвитку інклюзивного туризму, в тому числі й тих, які фінансуються за кошти міжнародних організацій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ

1.1. Сутність інклюзивного туризму, його функції та чинники розвитку

Розуміння сутності туризму сьогодні не обмежується лише його сприйняттям як прибуткової сфери бізнесу чи засобу відпочинку. Адже туризм має ключове значення для формування міжособистісних зв'язків та загальнолюдської культури народів з усіх куточків планети. Як соціальний інститут, він впливає на світогляд, культуру, естетику та комунікацію, а тому є багатограним явищем суспільного життя. Основу туристичної концепції формує особистість мандрівника, його ціннісні орієнтири та прагнення. Із розвитком людських відносин у світі постала потреба у вдосконаленні туристичної сфери, зокрема у напрямі збільшення уваги до інтересів людей з інклюзивними потребами при організації туристичних подорожей. Такий підхід формує привітний і відкритий простір для кожного члена суспільства.

Отже, гостинність є своєрідним стрижнем розвитку туризму у світі, що акцентує увагу на постійному покращенні якості туристичного обслуговування з урахуванням потреб мандрівників і тим самим забезпечує їм відчуття комфорту та захищеності. Дотримання філософії і принципів гостинності сприяє розвитку концепції інклюзивного туризму, зміст якої полягає у безперешкодному отриманні морального задоволення, розширенні кругозору та знайомстві з новими культурами, відпочинку та рекреації усіх подорожуючих, в тому числі й туристів з обмеженими можливостями: інвалідністю, надмірною масою тіла, людей похилого віку, малолітніх дітей, вагітних жінок тощо.

На жаль, інвалідність є тим соціальним явищем, якого неможливо повністю уникнути навіть у найбільш забезпеченому та розвиненому суспільстві, що надає цій проблемі глобального характеру. З огляду на це, туризм та доступність мають бути взаємопов'язаними поняттями, оскільки люди з обмеженими можливостями складають значний відсоток споживачів

туристичних послуг, і їх потреби мають бути забезпечені належними умовами на рівні з іншими громадянами [29, с. 191].

Важливість забезпечення доступності подорожей людям з обмеженими можливостями зумовлена тим, що туризм сприяє фізичному, психологічному та моральному оздоровленню осіб з інвалідністю, формуванню середовища повноцінного спілкування, позбавляє відчуття неповноцінності та меншовартості, домагає інтеграції неповносправних осіб у суспільство та надає можливості для розвитку особистості.

Усунення бар'єрів для отримання доступу до різних інституцій, послуг, контенту та комунікацій має дуже позитивно впливає розвиток туристичного ринку, забезпечує покращення якості життя та запобігає дискримінації за ознакою фізичних вад. Це сприяє визнанню гідності кожної людини, незалежно від її фізичних чи розумових можливостей, що є важливою складовою забезпечення прав людини, як головної соціальної цінності держави.

Туризм для людей з обмеженими можливостями являє собою інклюзивний туризм, який ще називають доступним або безбар'єрним і його головним завданням якого є забезпечення сприятливих умов для подорожування на рівних засадах для всіх членів суспільства незалежно від будь-яких ознак, зокрема від їх фізичних здібностей [29, с. 190].

Застосування інклюзивного підходу в організації відпочинку дозволяє людям з особливими потребами відчувати себе важливими клієнтами індустрії туризму і рекреації. Це сприяє зменшенню соціальної нерівності та стимулює розвиток гуманізму та толерантності у відносинах між людьми.

У системі світового туристичного ринку інклюзивний туризм знаходиться у структурі соціального туризму [4, с. 82]. Термін "інклюзивний туризм" (від французького "Inclusif" - що включає або латинського "Include" – включати) визначається як процес розвитку туризму, що забезпечує доступність відпочинку для всіх людей. Це означає адаптацію інфраструктури туристичних центрів та місць показу до потреб різних груп осіб, включно з інвалідами, літніми людьми, їхніми опікунами, членами їх сімей, особами з тимчасовими обмеженнями та сім'ями з маленькими дітьми (рис. 1.1).

Рис. 1.1 – Категорії осіб, для яких реалізується концепція інклюзивного туризму

А враховуючи наслідки російсько-української війни, до загального списку людей з фізичними вадами додаються військові, а також мирне населення, діти, які зазнали психологічних травм [8, с. 23].

Інклюзивний туризм є досить широким поняттям у якому поєднуються різні види туризму. Іншими словами, ця форма туризму базується на співпраці між різними учасниками туристичної сфери, метою якої є забезпечення людям з особливими потребами, включаючи тих, хто має мобільні, візуальні, слухові або когнітивні обмеження, можливості самостійно функціонувати на рівних правах із іншими туристами, зберігаючи при цьому відчуття власної гідності. Це досягається шляхом надання універсальних туристичних продуктів, послуг та середовища, адаптованого під потреби різних категорій туристів.

Реалізація інклюзивного підходу у туризмі передбачає формування "безбар'єрного" середовища, у якому особи з обмеженими можливостями можуть легко користуватися усіма елементами інфраструктури, відвідувати різні житлові та громадські об'єкти, вільно пересуватися транспортом, користуватися засобами зв'язку та мати доступ до необхідної інформації. Це передбачає облаштування

спеціальних зручностей (пандусів, підйомників, ліфтів, поручнів та інших допоміжних засобів) на пляжах, у готелях, парках, атракціонах, музеях та на транспорті, що є особливо важливим для людей на колісних кріслах. Це дозволяє їм відпочивати та брати участь у екскурсіях на рівних умовах з іншими відвідувачами.

Інклюзивний туризм також включає надання інформації, яка доступна в різних форматах (наприклад, шрифт Брайля, аудіогіди). Інформаційна складовою цього виду туризму повинно бути розміщення на інформаційних стендах у туристичних центрах, готелях, вокзалах безкоштовних рекламних матеріалів про подорожі та екскурсійні маршрути для туристів з інвалідністю.

Основні складові «безбар'єрного» (доступного) туризму для осіб з інвалідністю наведені на рис. 1.2.

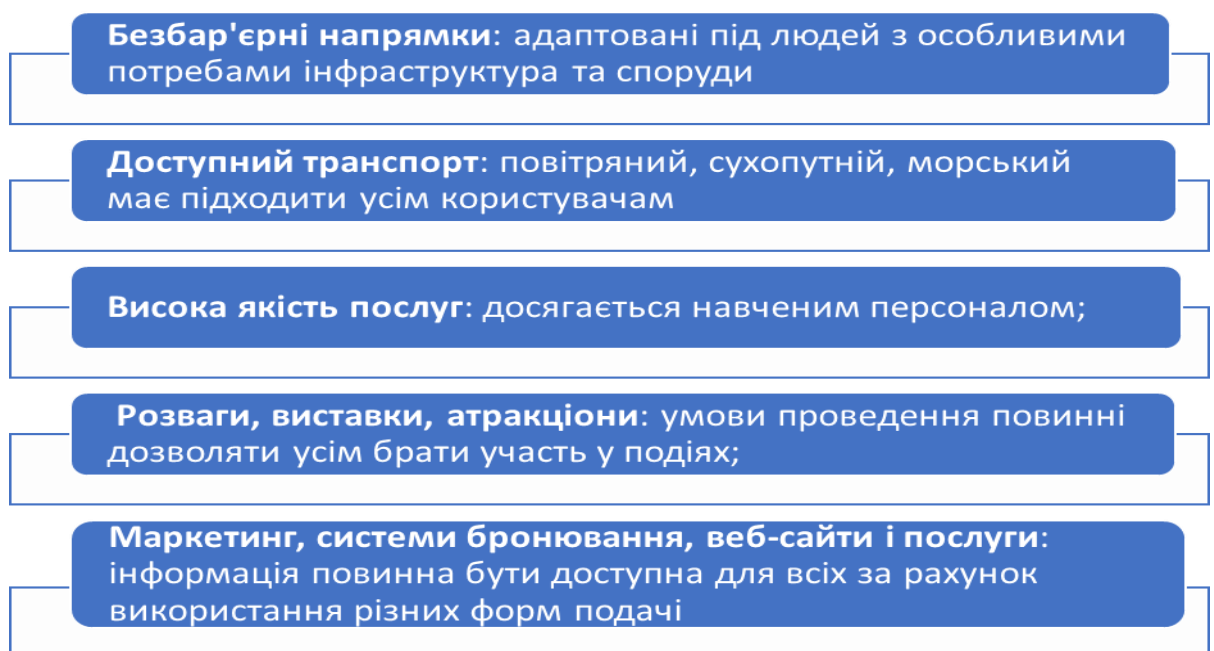

Рис. 1.2 - Основні складові «безбар'єрного» (доступного) туризму для осіб з інвалідністю

У контексті тлумачення сутності інклюзивного туризму для осіб з інвалідністю також необхідно зазначити, що будучи потужним засобом активної реабілітації він структурно включає в себе медичні, психологічні, педагогічні, фізичні, професійні, трудові, фізкультурно-спортивні та соціально-побутові заходи [19].

Інклюзивний туризм виконує низку важливих функцій: соціально-виховну, економічну, освітню, реабілітаційну та ін.

Соціально-виховна функція полягає, передусім, у соціалізації людей з обмеженими можливостями, їх повного залучення до суспільного життя, реалізації усього спектру їхніх громадянських прав, усуненні дискримінації і створенні більш справедливого і рівноправного суспільства. З іншого боку, інклюзивний туризм допомагає формувати шанобливе ставлення до людей з інвалідністю та толерантність до різних культур та життєвих ситуацій, сприяє взаєморозумінню між різними групами людей,

Економічна функція інклюзивного туризму полягає у залученні більшої кількості людей у туризм, що дасть може підвищити економічні можливості та доходи суб'єктів туристичного підприємництва та місцевих громад, стимулюючи зростання та розширення туристичної пропозиції.

Однією з ключових функцій інклюзивного туризму є реабілітаційна функція, яка у свою чергу поділяється на окремі складові (табл. 1.1).

Таблиця 1.1 – Реабілітаційні функції інклюзивного туризму

Назва функції	Зміст функції
Відновлювальна	Подорожі та активності, адаптовані до потреб людей з обмеженими можливостями, можуть сприяти фізичному відновленню через рух, фізичні вправи та залучення до різних видів діяльності, які покращують мобільність та загальний фізичний стан
Психологічного оздоровлення	Інклюзивний туризм може зменшити стрес, підвищити настрій та допомогти у боротьбі з депресією та тривогою. Зміна обстановки, нові враження та позитивні емоції під час подорожей сприяють психологічному оздоровленню
Особистісно-орієнтована	Туризм має позитивний вплив на розвиток особистості. Він має відновлювальну функцію і несе у собі великий гуманітарний потенціал.
Компенсаторна	Полягає у забезпеченні особливих потреб людей з обмеженими можливостями здоров'я.
Соціальної інтеграції	Інклюзивний туризм сприяє соціалізації, взаємодії та встановленню зв'язків між людьми з різними потребами та без обмежень. Це допомагає подолати ізоляцію, підвищити самооцінку та зміцнити соціальні зв'язки
Емоційної підтримки	Зустрічі з іншими людьми, які мають схожі виклики, можуть надавати важливу емоційну підтримку. Спільні враження та обмін досвідом допомагають впоратися з власними переживаннями та почуватися менш ізольованими.

Розвиток інклюзивного напрямку в туризмі України на даний час гальмується наявністю низки серйозних проблем, які значно ускладнюють імплементацію цієї концепції. Їх вирішення дасть змогу людям з обмеженими можливостями отримати повноцінне задоволення від туристичних подорожей та отримати унікальний досвід для особистісного зростання. До основних таких перешкод належать:

- нерозвинена інфраструктура та відсутність умов фізичного доступу до більшості туристичних об'єктів для людей з обмеженими можливостями, що унеможливує відвідування ними історичних будівель, музеїв, а також повноцінне отримання послуг у закладах тимчасового розміщення та харчування;
- відсутність розроблених маршрутів для інклюзивних туристів;
- неналежне інформаційне забезпечення інклюзивного туризму, що включає: відсутність у туристичних фірмах інформації про доступні об'єкти для людей з обмеженими можливостями; відсутність на самих об'єктах інформації про них у різних форматах; відсутність у туристично-інформаційних центрах інформації про можливість та місця отримання інклюзивними туристами медичної та волонтерської допомоги;
- недостатнє фінансування розбудови інфраструктури інклюзивного туризму;
- недостатня кваліфікація персоналу туристичних компаній для роботи з інклюзивними туристами, зокрема, відсутність у працівників знань щодо особливостей обслуговування неповносправних осіб, необхідного досвіду роботи тощо. Доповнюється ця проблема відсутністю достатньої кількості інструкторів для підготовки фахівців, які могли б працювати у зазначеному сегменті туризму;
- неповнота нормативної бази та відсутність системи методичного супроводу інклюзивного туризму.

Виходячи із зазначених проблем можна виокремити основні чинники розвитку інклюзивного туризму в Україні, які в сучасних умовах формують передумови для цього, впливають на його ефективність та доступність (рис.1.3).

Рис. 1.3 - Основні чинники розвитку інклюзивного туризму в Україні

Наявність відповідних законів і нормативних актів, що підтримують розвиток інклюзивного туризму, та активна участь державних органів у їх реалізації формують інституційну основу розвитку цієї сфери.

Доступ до різних туристичних локацій є основною потребою для туристів з інклюзивними вимогами, а тому його забезпечення стає пріоритетним завданням. Водночас, саме інфраструктура та неналежна архітектурна доступність туристичних об'єктів і міського середовища для людей з обмеженими фізичними можливостями є найбільш слабкими місцями розвитку інклюзивного туризму в Україні [34, с. 34]. Відповідно, необхідним є будівництво та модернізація туристичних об'єктів, транспорту, готелів, ресторанів, пляжів та інших місць відпочинку з урахуванням потреб цієї категорії туристів. Мова йде про пандуси, ліфти, знижені бордюри, спеціальну розмітку для людей з вадами зору, озвучені світлофори тощо. Це питання має бути адресоване державними органами та власникам туристичних та екскурсійних об'єктів.

У цьому ж контексті вкрай важливим чинником є можливість та умови залучення фінансових ресурсів для розбудови інклюзивної інфраструктури,

адаптації туристичних об'єктів під потреби інклюзивних мандрівників та створення доступних послуг для них. Велике значення має наявність джерел фінансування таких цільових інвестицій та доступ до них.

Одним із ключових чинників є кадрове забезпечення сфери інклюзивного туризму, що передбачає не лише наявність достатньої кількості фахівців відповідної кваліфікації, але й розвиток системи навчання та підвищення компетентностей працівників туристичної галузі. Вони повинні володіти знаннями з соціальної психології, інклюзії, культурою обслуговування задля ефективної організації дозвілля відповідно до потреб споживачів. Туристичні компанії, суб'єкти готельно-ресторанного бізнесу мають заохочувати своїх працівників до навчання та підвищення професійного рівня, впроваджувати інклюзивні практики та створювати атмосферу гостинності.

Чимале значення для розвитку інклюзивного туризму має курс на інтеграцію України до Європейського Союзу. Задля реалізації цієї мети повинні бути дотримані стандарти та норми, які є актуальними для сучасної Європи. Це вимагає, щоб у містах України були втілені елементи, які роблять простір доступним для всіх.

Втім, перешкоди для людей з обмеженими можливостями мають не лише фізичний, але й інформаційний аспект. Такий чинник, як інформаційна доступність передбачає розробку та поширення доступної інформації про туристичні послуги, маршрути, об'єкти інфраструктури, включаючи використання різних форматів (шрифт Брайля, аудіогіди, субтитри).

Чинник «технологічні інновації» передбачає використання сучасних технологій для підвищення доступності туристичних послуг, розробку додатків та платформ, які полегшують планування та організацію подорожей для людей з особливими потребами.

Суспільна складова розвитку інклюзивного туризму включає підвищення обізнаності населення щодо важливості останнього, боротьбу зі стереотипами та дискримінацією, стимулювання толерантності та взаємоповаги. Важливо розвивати взаємодію з неурядовими організаціями, які представляють інтереси

людей з обмеженими можливостями, залучати їх до процесу планування та впровадження інклюзивних проектів.

Необхідно також відзначити, що найбільша трагедія українського народу поточного століття – війна з росією – на жаль, також формує передумови для розвитку інклюзивного туризму, оскільки щоденно призводить до збільшення кількості інвалідів, людей які пережили сильний стрес через втрату близьких та інших осіб, що потребують фізичної та психологічної реабілітації.

Для розвитку інклюзивного туризму в Україні необхідно забезпечити взаємодію та відкритий діалог між основними учасниками цього ринку. Схему такої взаємодії ілюструє рисунок 1.4

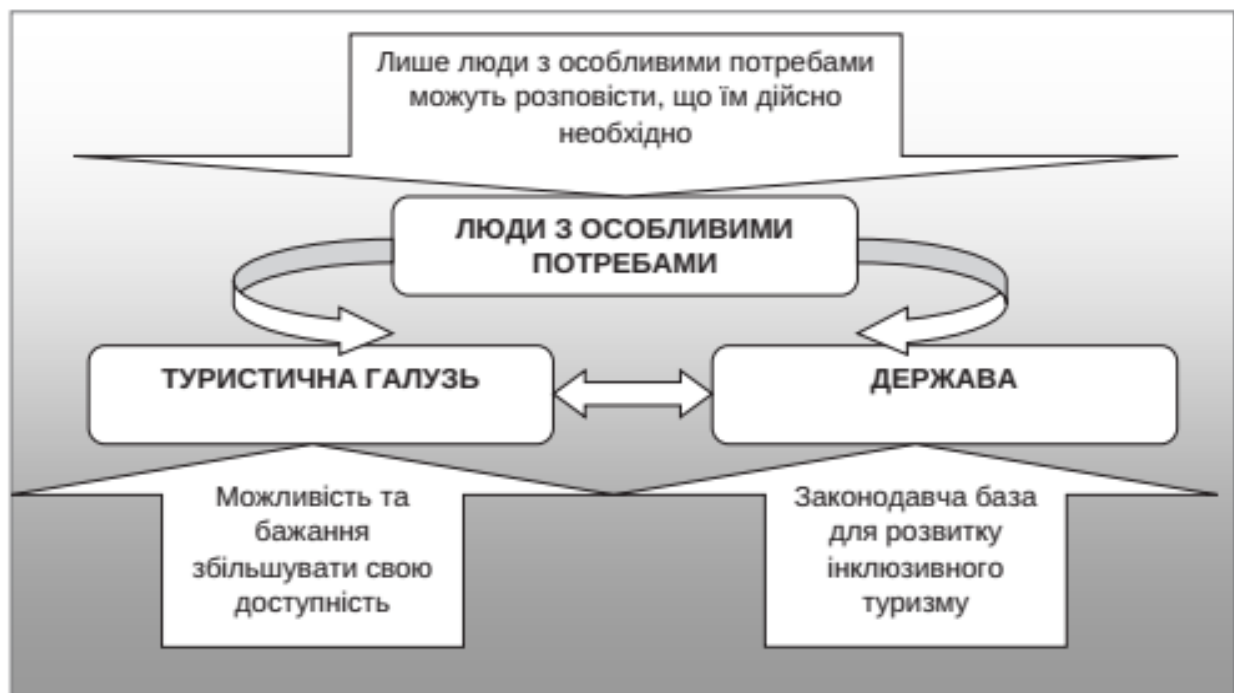

Рис. 1.4 - Схема взаємодії між головними суб'єктами ринку інклюзивного туризму

Отже, ринок доступного туризму є досить динамічним і відкриває перед суб'єктами туристичного бізнесу нові можливості та конкурентні переваги. Оскільки люди з особливими потребами зазвичай не подорожують самі, їх часто супроводжують родичі або друзі, то значне покращення доступності туристичних послуг може відчутно збільшити внесок туристів з особливими потребами у розвиток економіки окремих регіонів та країни.

1.2. Особливості організації надання туристично-рекреаційних послуг інклюзивним туристам

Організація надання туристично-рекреаційних послуг для інклюзивних туристів, або туристів з особливими потребами, вимагає особливого підходу, заснованого на принципах доступності, комфорту та безпеки.

Забезпечення доступності туристичних послуг для людей з обмеженими можливостями вимагає вирішення декількох ключових завдань:

- створення зручних умов для пересування та проживання;
- розвиток кадрового потенціалу через підготовку профільних спеціалістів;
- належна організація спеціалізованого туристично-рекреаційного обслуговування.

При цьому, якщо повноцінні тривалі туристичні мандрівки для зазначеного контингенту осіб доволі складно забезпечити в сучасних умовах, то організація екскурсійної діяльності, яка триває менше ніж 24 години і не потребує розміщення та довгих переїздів є більш досяжним та реальним завданням [18, с. 210].

Люди з особливими потребами становлять специфічну категорію клієнтів туристичної сфери, для яких при організації надання туристичних послуг необхідно враховувати не тільки їхні індивідуальні побажання стосовно подорожі, але й зважати на фізичні можливості та медичні обмеження. Також, при потребі, необхідно забезпечити доступ інклюзивних туристів до якісного медичного обслуговування під час подорожі.

Основні форми організації інклюзивного туризму ілюструє рис. 1.5

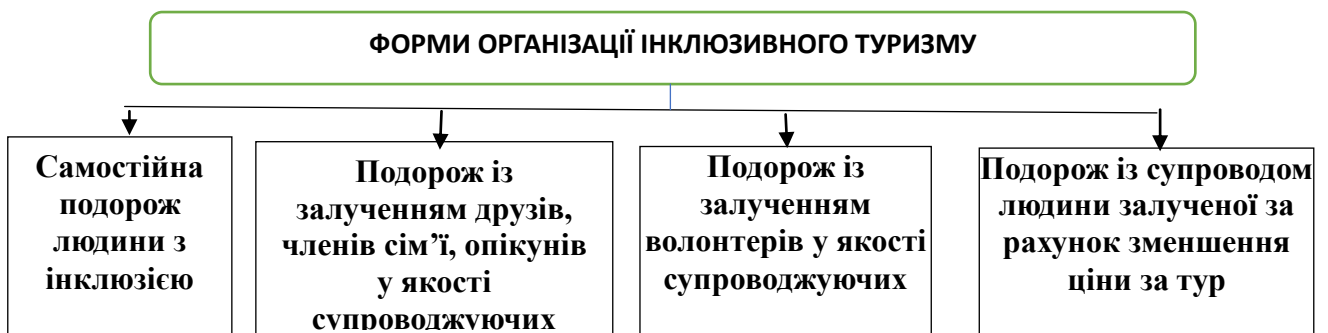

Рис. 1.5 - Основні форми організації інклюзивного туризму

Самостійна подорож для людини з інклюзією може бути цікавим і вражаючим досвідом, але вимагає ретельного раннього планування та підготовки задля безпеки, комфорту і доступності усіх аспектів подорожі.

Раннє планування дає можливість вирішити багато потенційних проблем заздалегідь, знижуючи стрес та непередбачені ситуації під час подорожі. Воно передбачає:

- дослідження місця призначення (доступності житла, транспорту, атракцій та інших послуг);
- оцінки відгуків інших мандрівників з обмеженими можливостями;
- вибір правильного часу для поїздки (уникнення високого сезону);
- бронювання квитків у інклюзивно орієнтованих транспортних компаніях;
- попереднє інформування перевізників про свої особливі потреби;
- вибір пристосованого житла;
- оцінку доступності медичних послуг та планування місця їх отримання;
- обрання страховки, яка покриває особливі медичні потреби, надзвичайні ситуації та потенційні витрати на повернення додому.

Найпоширенішим є варіант подорожі у супроводі членів сім'ї, оскільки саме близькі люди якнайповніше знають потреби інклюзивного туриста, виявляють до нього чуйне ставлення, підвищену увагу та можуть гнучко адаптувати плани подорожі, щоб врахувати медичні умови, фізичні обмеження та переваги. Супровід членів сім'ї забезпечує емоційну підтримку, яка є важливою для інклюзивних туристів. Знайомі обличчя та присутність близьких людей можуть зменшити відчуття стресу або тривоги, які можуть виникати під час подорожей, та допомогти туристу почуватися більш впевнено і комфортно в незнайомому оточенні.

З членами сім'ї, які допомагають у розв'язанні логістичних завдань, інклюзивні туристи можуть відвідувати місця, які, можливо, були б недоступні при самостійних подорожах.

Розширення можливостей для відвідування туристичних об'єктів досягається і за умови залучення інших категорій супроводжуваних осіб, зокрема

волонтерів або тих, кого наймають на платній основі благодійні організації, а також студентів чи молодих осіб у віці 19-24 роки.

Останнім часом популярними стали саме групові мандрівки, у яких туристи поділені на пари, один з яких супроводжує іншого, що має певні фізичні обмеження [50].

Цей тип подорожі часто є економічно вигідним як для супроводжуючого, так і для інклюзивного туриста. Супроводжуючі можуть скористатися значними знижками на туристичні пакети, тоді як особам з інклюзією не доводиться оплачувати окремі тури для себе та свого родича. Така практика сприяє як розвитку інклюзивного туризму, так і позитивно впливає на туристичну індустрію загалом [26].

Туризм для осіб з обмеженими можливостями, як і для звичайних осіб неможливий без надання послуг екскурсійного характеру, які найбільш ефективним та інформативно-наочним засобом знайомства з туристичними об'єктами та різноманітними особливостями певних територій (ландшафтними, природними, культурними, історичними тощо). Для інклюзивних туристів саме організовані екскурсії а не самостійне знайомство з туристичними локаціями набувають ще більшої актуальності через наступні причини:

1) знайомство з місцевістю здійснює кваліфікований фахівець, який володіє не лише професійними знаннями щодо об'єктів та місцевості загалом, але здатний врахувати специфічні потреби цієї категорії екскурсантів, які не в змозі самостійно організувати процес подорожі;

2) професійні екскурсоводи адаптують інформацію, її зміст та форми подачі задля кращого задоволення потреб і запитів споживачів у даному сегменті послуг;

3) при організованому екскурсійному обслуговуванні легше забезпечити процес переміщення учасників із використанням спеціалізованого транспорту;

4) організовані екскурсії для інклюзивних туристів вимагають спеціального планування маршрутів подорожей, під час якого завжди враховують вимоги щодо безперешкодного доступу до об'єктів.

5) організація таких екскурсій зазвичай передбачає допомогу асистентів для забезпечення комфорту та безпеки учасників. Особливо це актуально в теперішніх умовах війни, коли під час повітряної тривоги екскурсантів необхідно швидко супроводити у безпечне місце.

Вибір відповідного виду інклюзивного туризму (екскурсійного, оздоровчого, спортивного чи іншого) залежить від багатьох факторів, включаючи здоров'я та фізичні обмеження туриста, його фінансові можливості, особисті інтереси та очікування від подорожі. При плануванні та організації подорожі важливо врахувати не тільки ці базові параметри, низку інших елементів, наведених на рис. 1.6.

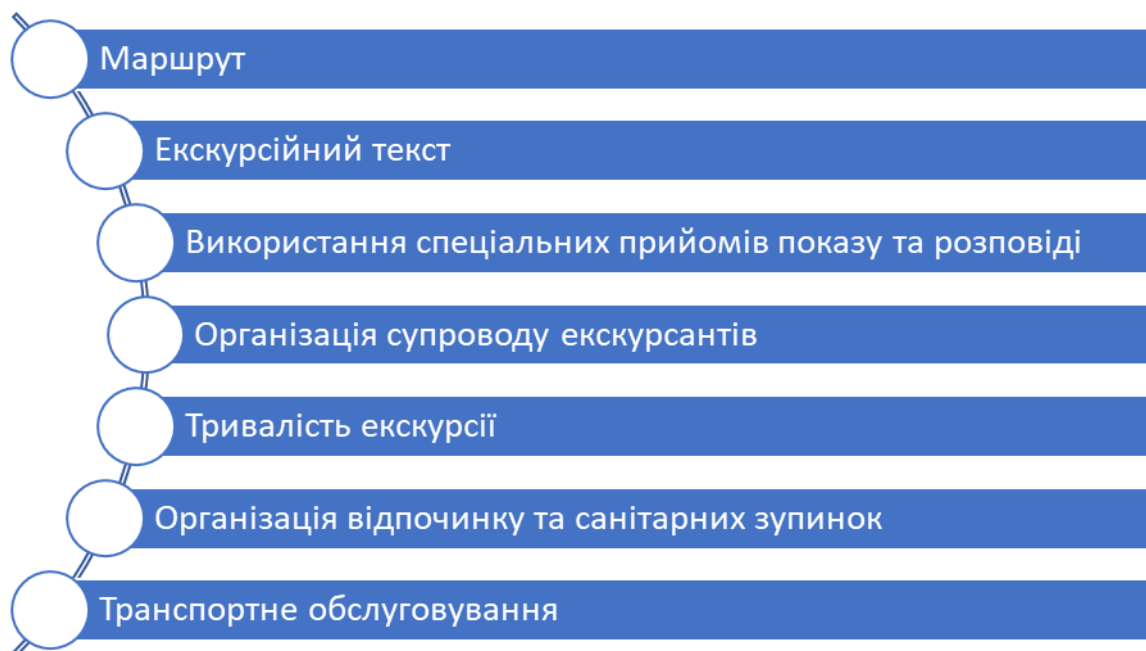

Рис. 1.6 - Основні елементи планування та організації екскурсій для осіб з обмеженими можливостями (особливими потребами) [33, с. 16].

При плануванні маршруту туристичної подорожі важливо обирати території з оптимальними природними та кліматичними умовами. Рекомендується уникати районів з екстремальними умовами, таких як гірські або північні території, оскільки безпека є пріоритетом у туризмі, і кожен маршрут має бути адаптований до фізичних можливостей та стану здоров'я подорожуючих. Слід зважати на можливості підходів/під'їздів до обраних об'єктів та наявність достатнього простору для зупинки групи. Також важливо

дотримуватися усіх вимоги безпеки екскурсантів під час їхнього перебування на туристичних об'єктах. Підбір місця відпочинку з урахуванням цих аспектів забезпечить комфорт та зменшить ризики під час подорожі.

Готелі та інші місця розміщення на шляху подорожі повинні мати спеціально обладнані номери для людей з обмеженими можливостями. Ці номери бажано розташовувати поруч з аварійними виходами для зручності та безпеки. Вони повинні відповідати стандартам доступності, тобто мати достатньо простору для вільного пересування особи всередині, а також забезпечувати використання усіх послуг та зручностей без сторонньої допомоги. Для цього важливо врахувати необхідність обладнання номерів відповідними технічними засобами для спрощення переміщення осіб з особливими потребами.

Необхідно оптимізувати тривалість екскурсій з огляду на потенційну швидку та емоційну втому людей з інвалідністю чи іншими обмеженими можливостями. Обов'язковою умовою є наявність місць для санітарних зупинок та короткочасного відпочинку. Попри це, маршрут повинен залишатися цілісним та включати всі заплановані активності, наприклад, якщо це автобусна оглядова екскурсія, вона повинна об'єднувати відвідування музеїв, галерей чи інших культурних установ, а також пішохідну частину маршруту, що може проходити через історичну частину міста, парки або набережні. При розробці пішохідного маршруту необхідно звертати увагу на наявність пандусів і поручнів біля сходів, а також пологих спусків на тротуарах біля пішохідних переходів [33, с.17].

Однією з ключових організаційних складових обслуговування інклюзивних туристів є підготовка відповідного екскурсійного тексту.

При підготовці інформації про екскурсійні об'єкти важливо вибирати найважливіші факти, уникаючи перевантаження даними, датами та спеціалізованими термінами, які можуть бути малозрозумілими. Замість складних і довгих речень рекомендується використовувати римовані форми та цитати для кращої характеристики об'єктів. Текст повинен містити більше пояснень, описів та характеристик, які мають бути глибшими та детальнішими, щоб сприяти кращому розумінню і запам'ятовуванню інформації.

Транспорт, що задіяний у наданні туристичних послуг, має відповідати не тільки стандартам комфорту та безпеки, але й бути доступним для осіб з обмеженими можливостями. Особливу увагу слід звернути на технічний стан та обладнання транспортних засобів. Обладнання екскурсійних автобусів для інклюзивних туристів повинно включати: сучасну систему кондиціонування повітря, аудіо- та відеосистеми, анатомічні сидіння з регульованою спинкою та відповідати усім стандартам комфорту та безпеки під час подорожей. Варто уникати використання транспорту з високими порогами, вузькими дверима або без додаткових засобів безпеки та обладнання, таких як пандуси, поручні та підйомники. Відсутність цих засобів може ускладнити посадку та висадку з автобуса, а також збільшити ризик нещасних випадків під час руху транспорту.

При тривалих екскурсіях важливим організаційним аспектом є надання послуг харчування. Організація зазначеного виду послуг потребує наявності відповідних закладів (ресторанів, кав'ярень, барів), обладнаних пандусами та вбиральнями для людей з обмеженими можливостями і у яких створені умови для безперешкодного переміщення як всередині самого закладу, так і по його території. Також потрібно враховувати особливості обслуговування людей з особливими потребами при розсаджуванні відвідувачів, складанні меню, вибору форми обслуговування.

Важлива роль у забезпеченні доступності туристичного сервісу належить персоналу. За допомогою кваліфікованих, спеціально навчених працівників можна звести до мінімуму або повністю усунути бар'єри з якими люди з особливими потребами зустрічаються під час подорожей. Тому, задля безпеки екскурсантів і кращої якості туристичного обслуговування необхідно при організації інклюзивних екскурсій забезпечити супровід їхніх учасників (груповий або персональний). Бажаною є наявність серед супровідників медичного працівника, обізнаного з потребами та можливими складнощами, які можуть виникнути під час екскурсій, а Також фізично розвинених та психологічно підготовлених осіб (включаючи волонтерів) для надання відповідного виду допомоги подорожуючим.

Організуючи екскурсійне обслуговування інклюзивних туристів необхідно брати до уваги той факт, що кожна група зазначеного контингенту екскурсантів характеризується своїми унікальними особливостями, оскільки при порушенні функцій одного або декількох органів сприйняття навколишнього світу отримують компенсаторний розвиток відчуття, пов'язані з неушкодженими органами [18, с. 212]. Внаслідок такого компенсаторного розвитку формуються індивідуальні міжаналізаторні зв'язки та особливі уявлення про світ (образи предметів і явищ).

Тому екскурсоводам важливо розуміти, що робота з особами з інклюзивними туристами вимагає використання методів, які адаптовані до специфіки конкретної аудиторії. Попри існування загальних вимог до екскурсійного обслуговування людей з інвалідністю та іншими обмеженнями, існують певні чинники, які вимагають застосування диференційованого підходу при плануванні та проведенні туристичних подорожей та екскурсій. Тобто, кожна група інклюзивних туристів потребує застосування спеціалізованих методик та технік, які враховують характер обмежень їхньої життєдіяльності. Зміст цих методик, зокрема, ілюструє таблиця 1.2.

Таблиця 1.2 – Особливості організації екскурсійного обслуговування інклюзивних туристів залежно від характеру їхніх обмежень*

Категорія інклюзивних туристів	Основні засади організації обслуговування
Особи з порушеннями опорно-рухового апарату	<ul style="list-style-type: none"> • доступність туристичних об'єктів, завдяки наявності спеціально-обладнаної інфраструктури (пандусів з поручнями, широких ліфтів чи підйомників, спеціальних туалетів); • планування маршрутів з урахуванням ширини міських доріжок та алей (не менше 1,8 м), проходів і дверей у приміщеннях (не менше 0,85 м), висоти порогів (не більше 2 см); • підтримка чистоти пандусів (особливо взимку) і недопущення звуження прохідного простору випадковими предметами; • за відсутності ліфтів у музеях чи галереях, розміщення головних експозицій на 1-му поверсі; • розміщення у видних місцях достатньої кількості інформаційних табличок для осіб з інвалідністю; • організація допомоги супроводжуючих осіб для кожного екскурсанта
Особи з вадами зору	<ul style="list-style-type: none"> • попереднє з'ясування ступеню втрати зору туристів для ефективного планування і організації маршруту; • формування груп туристів з порушеннями зору від 5-10 осіб;

Особи з вадами зору	<ul style="list-style-type: none"> • призначення супроводжуючої особи кожному екскурсанту; • використання техніки тактильного показу із детальною словесною характеристикою об'єкта, у тому числі із вказанням кольорів; • ретельний підбір екскурсійних об'єктів, доступних для споглядання тактильним способом; • неквапливий темп екскурсії, спокійний голос, уникнення різких рухів про появі перешкод, своєчасне попередження про них; • постійна персоніфікація під час спілкування у групах (вказання імен того, хто говорить, і до кого звертаються)
Особи з вадами слуху	<ul style="list-style-type: none"> • використання під час екскурсій аудіовізуальних технічних засобів (індивідуальних аудіогідів, планшетів, смартфонів); • рівний і повільний темп вимови, чітка дикція під час екскурсій осіб із наявним залишковим слухом; • використання простих фраз; • відкритість обличчя гіда задля можливості стеження екскурсантів за його губами та мімікою; • усунення сторонніх джерел шуму; • безпосереднє звернення до екскурсанта при спілкуванні через сурдоперекладача із повністю глухими; • наочна демонстрація складної інформації (яка містить номер, технічний чи інший складний термін)
Особи з порушеннями мови	<ul style="list-style-type: none"> • особлива увага екскурсовода у налагодженні контакту з учасниками групи; • використання у тексті екскурсії простих речень; • посилена підтримка візуального контакту під час екскурсії; • особливе спілкування з екскурсантами: без перебувань, виправлень вимови, прискорювання запитань чи завчасна відповідь на них); • постановка таких запитань екскурсантам, які вимагають кивка голови або простих відповідей.
Особи з гіперкінезами (мимовільними рухами тіла чи кінцівок)	<ul style="list-style-type: none"> • відсутність спроб надавати допомогу, не з'ясувавши потреби у цьому; • зосередження на веденні екскурсії без відволікання на мимовільні рухи туристів; • наявність вільного простору навколо екскурсантів; • підстраховка при передачі якихось предметів (від падіння).
Особи з поєднаною патологією	<ul style="list-style-type: none"> • використання відповідних засобів спілкування : невербальних (жестів, картинок, реальних предметів), контактної форми прояву жестів, дермографії; • залучення тифлосурдоперекладачів; • чисельність туристичної групи - 3 особи і супроводжуючий.

*Складено на основі джерел [18, с. 212-214; 33, с. 12-16]

Таким чином, потрібний більш ретельний підхід до організації та проведення екскурсій для людей з обмеженими можливостями. Необхідно забезпечувати їх соціальну адаптацію та реабілітацію шляхом організації екскурсій культурними та історичними локаціями. Для цього потрібно розробляти та облаштовувати спеціалізовані маршрути, призначених для потреб таких осіб.

1.3. Нормативно-правові та методологічні засади організації інклюзивного туризму

Як і будь-який вид діяльності, розвиток інклюзивного туризму, забезпечується відповідною нормативно-правовою базою, яка значною мірою визначає основоположні засади, методологічні принципи, вимоги і стандарти обслуговування, напрями інституційної підтримки, регуляторні інструменти та інші аспекти його організації. Саме нормативно-правове забезпечення є фундаментом для створення інклюзивного туристичного середовища, що забезпечує рівний доступ та можливості для всіх людей, незалежно від їхніх фізичних обмежень.

Ключові аспекти нормативно-правового забезпечення розвитку інклюзивного туризму ілюструє рис. 1.7.

Рис. 1.7 – Ключові аспекти нормативно-правового забезпечення розвитку інклюзивного туризму

Антидискримінаційне законодавство, охоплює весь спектр нормативно-правових актів, які забороняють дискримінацію на основі інвалідності у сфері туристичних послуг. Певні законодавчі акти також встановлюють норми, які вимагають, щоб туристичні об'єкти, транспорт та інші послуги були доступні для людей з інвалідністю. Це, зокрема: вимоги до архітектурного планування, що забезпечують безперешкодний доступ до будівель та інфраструктури; технологічні стандарти і дозволи щодо впровадження адаптивних технологій (пристрої, веб-сайти, мобільні додатки) для людей з різними типами інвалідності.

Участь у міжнародних договорах (наприклад, Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю), програмах, які підтримують розвиток доступного туризму, співпраця з міжнародними організаціями, стимулюють розвиток інклюзивного туризму на національному рівні.

Державні програми підтримки охоплюють: фінансування проектів та ініціатив, які спрямовані на покращення доступності туристичних послуг. Окремим напрямом є програми для підвищення кваліфікації працівників туристичної індустрії щодо різних аспектів інклюзивного обслуговування. При розробці таких програм доцільно включати представників інклюзивної громади у процеси планування та оцінки туристичних послуг

Важливим аспектом є регулярний моніторинг і звітність про виконання законів і програм, спрямованих на забезпечення доступності туристичних послуг для людей з особливими потребами.

Вперше інклюзія була підтримана Всесвітньою декларацією прав людини у 1948 р. і знаходить відображення у всіх міжнародних документах [34, с. 34]. Цим документом декларується універсальність прав людини – вони повинні бути доступними для всіх людей, незалежно від того, хто вони і де вони живуть [14, с. 7].

До основних міжнародних інструментів, які забезпечують регулювання прав осіб з інвалідністю і які сформували основу національного законодавства різних країн у цій сфері, належать: Декларація про права розумово відсталих осіб (1971 р.), Декларація про права інвалідів (1975 р.), Конвенція про

професійну реабілітацію та працевлаштування інвалідів (1983 р.), «Принципи захисту осіб з психічними захворюваннями та поліпшення психічного здоров'я», Європейська соціальна хартія (1961, 1999 р.), Конвенція ООН про права людей з інвалідністю (2006 р.) та ін.

Саме Конвенція від 13.12.2006 р. є юридично обов'язковим міжнародним інструментом, що регулює права осіб, які мають інвалідність. Статтями 9 і 30 цієї Конвенції визначено, що особи з інвалідністю мають право брати участь нарівні з іншими в культурному житті, у проведенні дозвілля, відпочинку та мати доступ до культурних об'єктів, заходів, послуг, освіти та інші [10].

Конвенція визначає перелік зобов'язань країн-учасниць у створенні умов та адаптації середовища, щоб забезпечити реалізацію прав осіб з інвалідністю. Це включає заходи для створення доступного середовища, підвищення обізнаності суспільства, а також забезпечення безпеки цих осіб у ситуаціях, що можуть становити загрозу їхньому життю та здоров'ю. Програми адаптації та реабілітації також визначаються як важлива складова цих зусиль.

Активний процес реалізації заходів щодо організації доступного туризму для людей з обмеженими можливостями у світі розпочався із прийняття Манільської декларації зі світового туризму у жовтні 1980р., за якою Всесвітня організація туризму (UNWTO) взяла на себе зобов'язання щодо забезпечення недискримінаційного доступу до туризму.

Наступним важливим кроком стало прийняття у 1991 р. Генеральною асамблеєю UNWTO резолюції під назвою «Створення можливостей для туризму людям з обмеженими можливостями у 90-і роки, текст якої був у подальшому поновлений у 2005 р. у Дакарі (Сенегал) і названий «Туризм, доступний для усіх» (Резолюція A/RES/492(XVI)/10) [3].

Принципи інклюзивного суспільства також визначають Стандартні правила ООН щодо зрівняння можливостей інвалідів (1993 р.), Саламанська Декларація (1994 р.) та низка інших подібних нормативних документів. Загалом, основні етапи впровадження концепції інклюзивного туризму у світі ілюструє рис. 1.8.

В Україні одним із ключових законодавчих актів у галузі туристичного сервісу (в т.ч. й осіб з обмеженими можливостями) є Закон України «Про туризм».

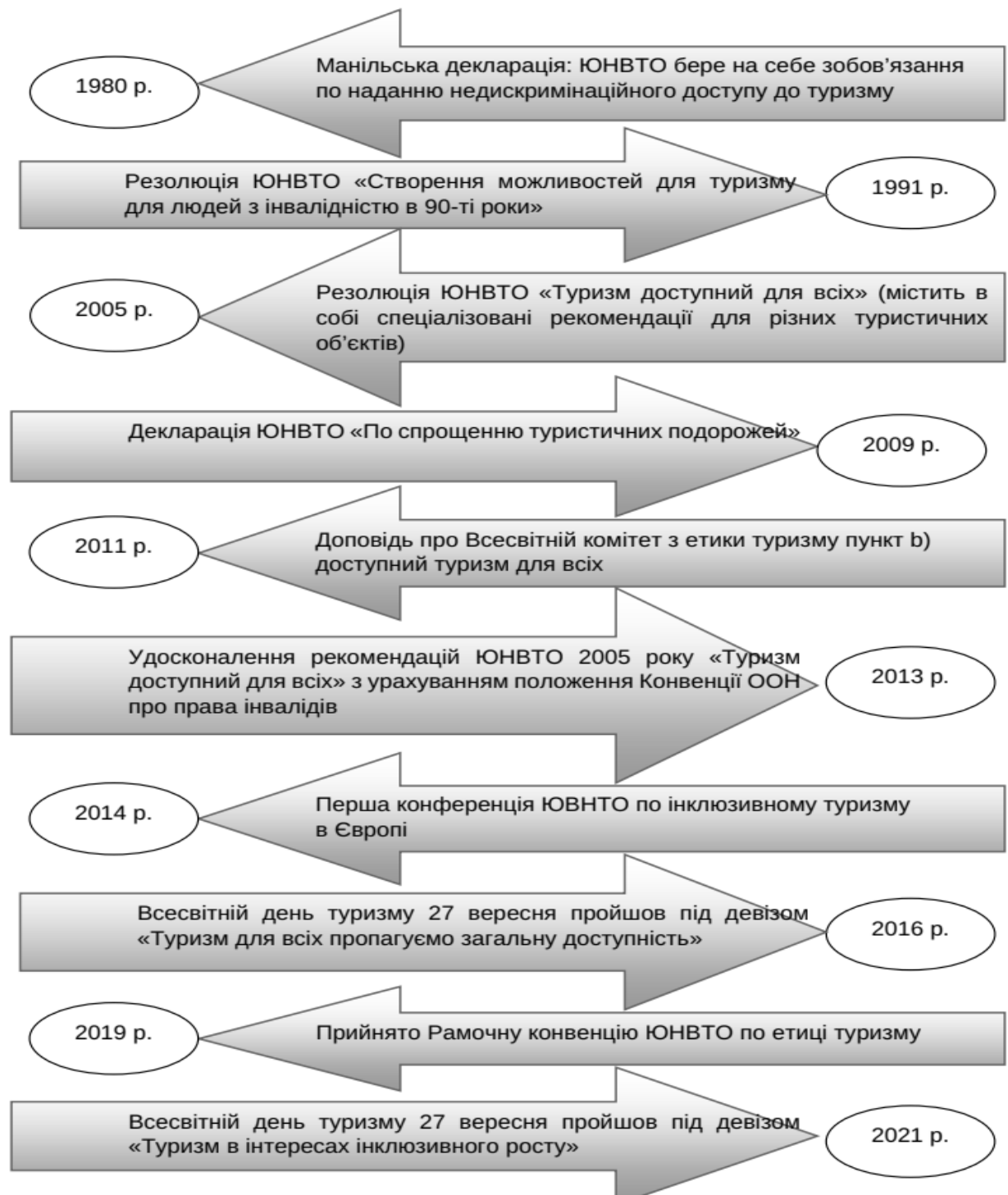

Рис. 1.8 – Основні етапи розвитку нормативно-правового забезпечення організації інклюзивного туризму у світі [3]

Цим нормативним документом визначено, що державна політика у галузі туризму повинна здійснюватися на основі «забезпечення доступності туризму та

екскурсійних відвідувань для дітей, молоді, людей похилого віку, осіб з інвалідністю та малозабезпечених громадян шляхом запровадження пільг стосовно цих категорій осіб» [20].

На національному рівні ухвалено й низку інших значущих нормативно-правових актів, що закладають фундамент державної соціальної політики для забезпечення комфортних умов життя та соціального захисту осіб з інвалідністю. До цих актів відносяться Закони України: «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», «Про державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії», «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні», «Про соціальні послуги». Також одним із ключових документів є Національна Стратегія зі створення безбар'єрного простору в Україні, запланована до 2030 року [14].

Також відзначимо, що у грудні 2015 року Україною було ратифіковано основні міжнародні документи, що стосуються забезпечення прав людини відповідно до світових стандартів освіти, охорони здоров'я та соціального захисту, а у травні 2016 року – створено Асоціацію інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму.

Методологічні засади організації інклюзивного туризму передбачають, передусім, формування умов для подолання фізичної і духовної дискримінації осіб з обмеженими можливостями, усунення бар'єрів та забезпечення доступності і безпеки під час подорожі.

Виконання цих вимог може бути досягнуто за рахунок реалізації п'яти принципів комфортності:

- 1) Принцип адаптації способів діяльності, правил і процедур – передбачає модифікацію існуючих правил щодо використання територій та обладнання. Наприклад, можна зробити виняток для незрячої особи, яка має собаку-поводиря, дозволивши їй перебувати у рекреаційному центрі, де зазвичай заборонено вхід з тваринами. Також можлива зміна реєстраційних правил, наприклад, дозволяючи людям з інвалідністю реєструватися першими або поза чергою;

2) Принцип безбар'єрного пересування – реалізується шляхом надання послуг транспортування "від дверей до дверей" для осіб з інвалідністю, які не можуть самостійно дістатися до місця екскурсії або зони відпочинку;

3) Принцип забезпечення допоміжними засобами та службами – реалізується шляхом забезпечення надання послуг сурдоперекладу, аудіосистем для осіб з порушеннями слуху, телефонів із текстовими повідомленнями, а також спеціальних брошур написаних шрифтом Брайля та послуг кваліфікованих читачів для осіб із зоровими порушеннями;

4) Принцип архітектурної доступності – реалізується шляхом створення спеціальних доріжок між туристичними об'єктами та відпочинковими зонами, а також облаштування пандусів біля входів;

5) Принцип усунення структурних комунікаційних бар'єрів – його реалізація забезпечується встановленням інформаційних табло, візуальної сигналізації в готелях або рекреаційних центрах, що дозволить особам з інвалідністю самостійно отримувати важливі повідомлення (наприклад, про пожежу) навіть коли поруч немає інших осіб [33].

У міжнародній практиці (зокрема у США) для подолання дискримінації осіб з інвалідністю, юридичним особам (в т.ч. й у сфері туристичного обслуговування) забороняється:

- Обмежувати осіб з фізичними вадами у послугах, діяльності чи доступі до певних програм;
- ставити зайві питання, які стосуються інвалідності людини і не впливають на якість їх обслуговування;
- впроваджувати кваліфікаційні вимоги, які дискримінують людей з інвалідністю;
- стягувати з людей з інвалідністю додаткову плату для покриття витрат на їх обслуговування (облаштування доступу до об'єктів, надання супроводу чи послуг сурдоперекладача тощо).

Ефективна організація інклюзивного туризму також потребує застосування відповідного наукового підходу та методики. Методика дослідження інклюзивного

туризму вимагає комплексного підходу, що включає аналіз різних аспектів доступності, сприйняття та задоволеності інклюзивних туристів (таблиця 1.3.).

Таблиця 1.3 – Складові методології дослідження сфери інклюзивного туризму

Складова дослідження	Зміст дослідження
Дослідження ринку послуг інклюзивного туризму та споживчих настроїв	<ul style="list-style-type: none"> • Аналіз чисельності і структури осіб з інвалідністю та іншими фізичними обмеженнями; • Аналіз рівня інтеграції інклюзивних туристів у загальну туристичну активність; • Оцінка задоволеності таких туристів послугами, виявлення основних бар'єрів, які вони зазнають.
Збір даних	<ul style="list-style-type: none"> • Кількісні методи: Опитування та анкетування інклюзивних туристів для отримання статистично оброблених даних. Аналіз систематизованих даних із відкритих джерел (дані офіційної статистики) • Якісні методи: Інтерв'ю з інклюзивними туристами та провайдерами туристичних послуг для глибшого розуміння їхніх досвіду, вражень та проблем
Аналіз середовища функціонування інклюзивного туризму	<ul style="list-style-type: none"> • Аудит доступності інфраструктури: вивчення ступеня доступності туристичних об'єктів, а також готелів, ресторанів, транспорту, парків та інших публічних просторів для осіб з обмеженими можливостями • Оцінка технологічної доступності: аналіз наявності та ефективності спеціальних технологій, таких як аудіогіди, інформаційні матеріали з шрифтом Брайля, інтерактивні інтерфейси веб-сайтів і мобільних додатків. • Оцінка соціального сприйняття: аналіз ставлення персоналу та інших туристів до інклюзивних туристів.
Оцінка економічного впливу	<ul style="list-style-type: none"> • Аналіз витрати туристів з особливими потребами у порівнянні з загальною кількістю туристів; • Оцінка економічної вигоди від збільшення кількості інклюзивних туристів.
Аналіз рівня державної підтримки	<ul style="list-style-type: none"> • Аналіз рівня та обсягу державного фінансування та інвестицій у програми розвитку інклюзивного туризму; • Участь у міжнародних програмах та ініціативах з розвитку інклюзивного туризму

Отже, дослідження сфери інклюзивного туризму передбачає застосування системного підходу до вивчення досвіду людей з обмеженими можливостями, їхніх потреб та побажань, викликів, з якими їм доводиться зустрічатися, а також аналізу світового досвіду розв'язання проблем організації у цій сфері. Це дозволить розробляти ефективні стратегії на рівні держави та окремих регіонів для покращення інклюзивного туризму, реалізовувати програми підвищення доступності інфраструктури та компетентності обслуговуючого персоналу.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ТА ПРОБЛЕМ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

2.1. Аналіз соціально-економічних передумов розвитку інклюзивного туризму в Україні

Потенціал розвитку інклюзивного туризму передусім визначається кількістю людей, які мають особливі потреби, певні фізичні чи психологічні обмеження, але попри це виявляють бажання жити повноцінним життям, активно подорожувати і отримувати насолоду від нових вражень та пізнання світу.

Згідно з першою офіційною світовою доповіддю про осіб з обмеженими можливостями, близько 1 мільярда осіб, або 15% населення планети мають ту чи іншу форму інвалідності. Безумовно ця категорія людей є менш активною у плані подорожей ніж звичайні громадяни. Тим не менше, 11% усіх туристичних поїздок в Європі і 7% у всьому світі здійснюють туристи з обмеженими можливостями, найчастіше – в складі членів сім'ї або друзів [21, с.690].

Найбільш помітною є частка інклюзивного туризму на ринку туристичних послуг в економічно розвинених країнах світу, що є свідченням поступового зникнення бар'єрів для подорожей осіб з обмеженими можливостями і значних зусиль держави та суспільства для реалізації цієї мети. Зокрема, у ЄС частка тих, хто активно подорожує у загальній кількості осіб з інклюзією коливається від 37% у Великобританії до 53% у Німеччині [21, с.690].

Сьогодні спостерігається глобальна тенденція зростання попиту на інклюзивний туризм і вона не оминула й нашу державу. Активний розвиток цієї сфери пов'язаний із усвідомленням незрівнянного внеску інклюзивного туризму у процеси соціальної адаптації та соціалізації осіб з особливими потребами у суспільство [4, с. 85].

Основну цільову аудиторію інклюзивного туризму формують люди з інвалідністю, оскільки саме ця категорія осіб характеризується найбільшими

обмеженнями щодо сприйняття навколишнього середовища і пересування у ньому, а отже - потребує особливих умов організації подорожі.

За даними офіційної статистики станом на початок 2023 року в Україні загальна кількість осіб з інвалідністю становила 2721,7 тис. осіб, що складає близько 8,0% від загальної чисельності населення (табл. 2.1).

Таблиця 2.1 - Динаміка кількості людей з інвалідністю за групами в Україні (станом на початок року)*

Показники	2019 р.	2020р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	2023 р. до 2019 р., %
Загальна кількість людей з інвалідністю	2659,7	2703,0	2724,1	2725,8	2721,7	102,3
у т.ч. I групи	226,3	222,3	215,0	207,2	204,9	90,5
II групи	896,1	900,8	897,1	886,7	888,7	99,2
III групи	1375,7	1416,0	1449,1	1469,7	1472,0	107,0
Діти з інвалідністю	161,6	163,9	162,9	162,2	156,0	96,5
Частка осіб з інвалідністю у загальній чисельності населення, %	6,3	6,5	6,6	6,6	8,0	+1,7

*За даними Державної служби статистики України

Однак, це співвідношення є досить умовним, оскільки після повномасштабного вторгнення росії у лютому 2022 р. реальний стан демографічної ситуації в країні є досить не визначеним. Тому показник розрахований, виходячи з оціночних даних Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, за якими на початок 2023 року в Україні залишалося 28-32 млн. осіб. У довоєнний період на 1000 осіб наявного населення країни зазвичай припадало 62-66 осіб з інвалідністю.

Впродовж 2018-2022 рр. загальна чисельність людей з інвалідністю зростає на 62,0 тис. осіб або на 2,3%. Але на початок 2023 р. відносно попереднього періоду чисельність людей з інвалідністю дещо зменшилася – приблизно на 4 тис. осіб, або 0,2%, що може бути пов'язано із виїздом цих людей закордон, загибеллю чи потрапляння під окупацію внаслідок російської агресії. Водночас, за даними Міністерства соціальної політики України за час повномасштабної війни внаслідок травм, бойових поранень, каліцтв та інших проблем зі здоров'ям

інвалідами стали понад 300 тис. осіб, а отже сьогодні їх загальна чисельність в країні перевищує 3 млн. осіб [16]

Найбільшу питому вагу у структурі осіб з інвалідністю на початок 2023 р. займали інваліди III групи – 54,1%, найменшу – інваліди I групи – 7,5% (рис.2.2).

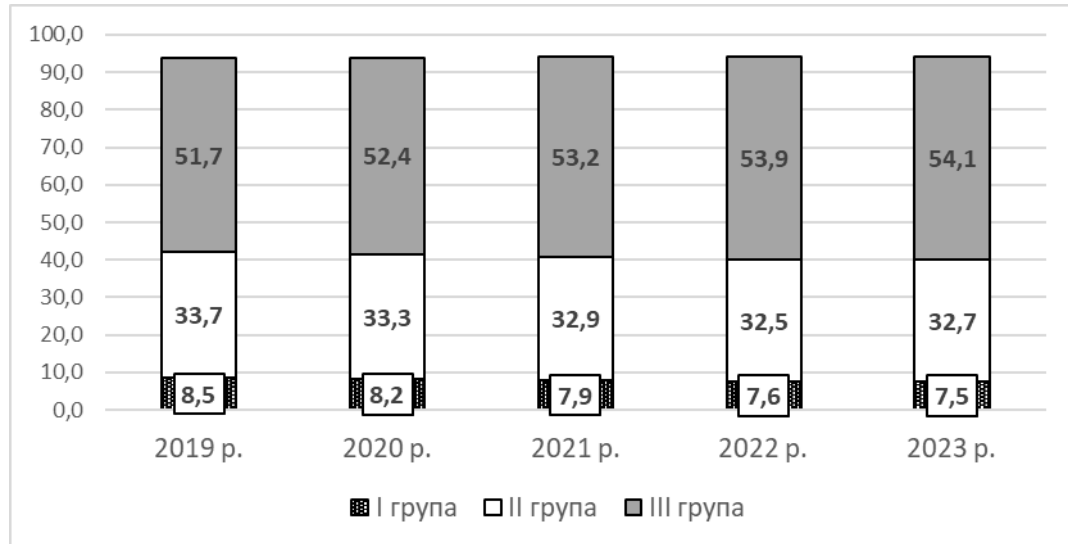

Рис. 2.2 – Динаміка структури осіб з інвалідністю в Україні (станом на початок року)*

* Складено за даними Державної служби статистики України

Як бачимо, впродовж аналізованого п'ятирічного періоду у структурі осіб з інвалідністю відбулися певні структурні зрушення. Зокрема, питома вага інвалідів I та II груп зменшилася на 1,0 відсоткових пункти (по кожній групі), натомість помітно зросла частка осіб, які мають III групу інвалідності.

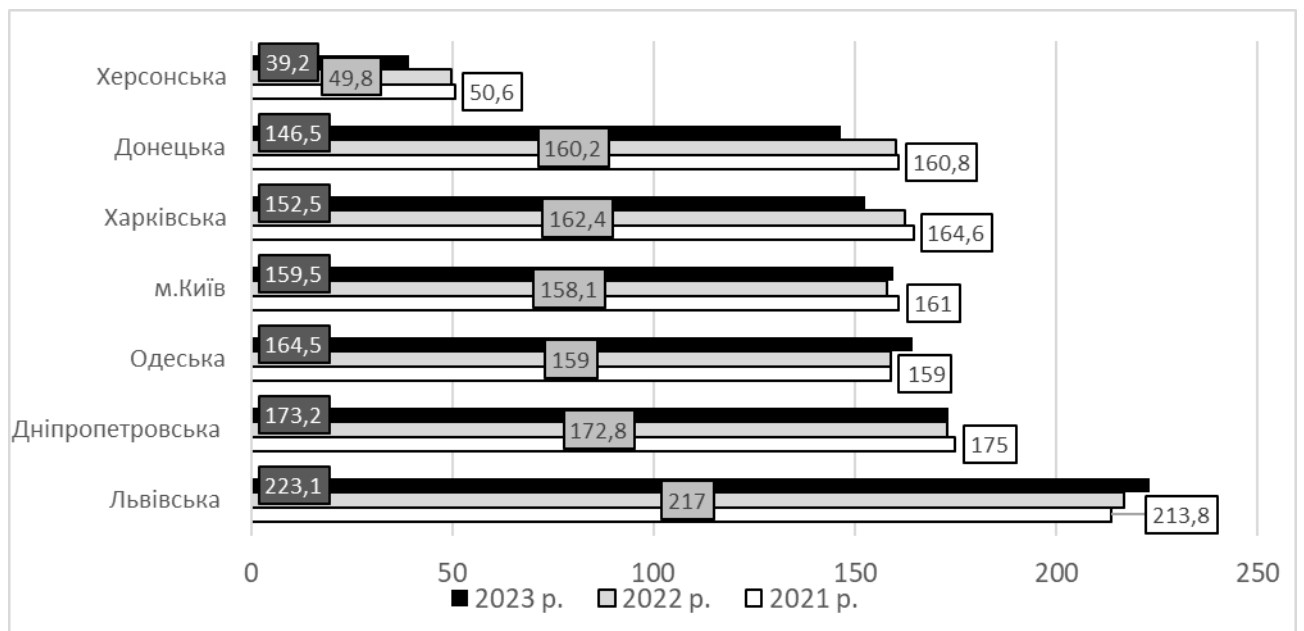
Такі структурні зрушення є результатом відповідної зміни кількісних показників. Зокрема, як бачимо із табл. 2.1 кількість інвалідів I групи впродовж періоду 2019-2023 рр. зменшилася на 9,5%, II групи – на 0,8%, а натомість кількість осіб з III групою інвалідності зросла на 7,0%.

З точки зору розвитку інклюзивного туризму в Україні такі тенденції певною мірою є позитивними, оскільки особи з незначними фізичними обмеженнями більш схильні до подорожей, а вимоги які ними висуваються щодо доступності певних об'єктів можуть бути легко виконані суб'єктами підприємництва без значних затрат.

Близько 6% у загальній чисельності осіб з інвалідністю становлять діти, що у кількісному еквіваленті становить 162 тис. осіб. Щоправда на початок 2023 року їх чисельність порівняно з 2022 роком зменшилася на 6,2 тис. Це знову ж таки є наслідком окупації значних територій країни та активної міграції населення, у тому числі й за кордон. Необхідно відзначити, що діти з інвалідністю потребують особливого піклування та турботи, що висуває підвищені вимоги до персоналу туристичної сфери для обслуговування цієї категорії клієнтів.

Оцінюючи регіональний зріз осіб з інвалідністю, відзначимо, що найбільша їх кількість станом на початок 2023 року проживала у Львівській області – 223,1 тис. осіб, що становить 8,2% від загальної чисельності в Україні. Також у топ-5 областей за кількістю інвалідів у звітному році увійшли Дніпропетровська, Одеська, Харківська області та місто Київ.

З 2020 р. загальна чисельність осіб з інвалідністю у Львівській області зростає на 9,3 тис. осіб, або на 4,3%. Також певний приріст мав місце і в Одеській області (на 3,5%), тоді як в інших регіонах із рейтингу топ-5 відбулося скорочення загальної чисельності інвалідів (рис. 2.2).

Таблиця 2.2. Динаміка чисельності осіб з інвалідністю в окремих регіонах України*

* Складено за даними Державної служби статистики України

Однією з головних причин таких тенденцій, як уже було зазначено, можна вважати російське вторгнення. Особливо яскраво цей вплив проявляється, якщо аналізувати динаміку чисельності осіб з інвалідністю у регіонах, які одними з перших потерпіли від російського вторгнення, а значна їх територія й до сьогодні залишається під окупацією. Це, зокрема Донецька та Херсонська області, де на кінець першого року війни кількість осіб з інвалідністю порівняно із попереднім періодом скоротилася на 8,6% та на 21,3% відповідно.

Таким чином, збільшення кількості людей з інвалідністю у Львівській області та багатьох інших областях Західного регіону країни можна пояснити двома ключовими чинниками: 1) приростом за рахунок внутрішнього переміщення таких осіб із східних та південних областей країни; 2) приростом за рахунок військовослужбовців ЗСУ та цивільного населення, які зазнали різних поранень та ампутацій кінцівок.

Але необхідно відзначити, що й до початку повномасштабного вторгнення Львівщина була лідером серед інших регіонів країни за кількістю осіб з інвалідністю, особливо I та III груп (табл. 2.3). Це при тому, що Львівська область за чисельністю населення у довоєнному 2021 р. займала серед адміністративних одиниць України п'яту позицію (після м. Києва, Донецької, Дніпропетровської та Харківської областей). Питома вага осіб інвалідністю у загальній чисельності населення регіону у цьому ж році склала 8,8%, що є четвертим показником в країні після Хмельницької, Черкаської та Житомирської областей.

Впродовж 2020-2020 р. загальна частка людей з інвалідністю у Львівській області зросла на 0,4 пункти, у тому числі інвалідів I групи – на 0,6 пункти, II групи- на 0,1 п., III групи – 0,5 п. і дітей-інвалідів – на 0,5 п.

Ця ситуація аж ніяк не пов'язана із виробничими травмами, захворюваннями чи несприятливими умовами проживання, оскільки Львівщина не належить до головних індустриальних центрів країни і характеризується сприятливою екологічною ситуацією. Якщо не враховувати фактор повномасштабного російського вторгнення у 2022 р., який посилив тренд

зростання чисельності осіб з інвалідністю, то основні причини описаних явищ полягають у наступному:

Таблиця 2.3 – Показники структури осіб з інвалідністю в розрізі окремих регіонів України (станом на 1 січня)*

Область	2021 р.	2022 р.	2023 р.	Відхилення (+; -)
Загалом осіб з інвалідністю				
Львівська	7,8 (I) **	8,0 (I)	8,2 (I)	+0,4
Дніпропетровська	6,4 (II)	6,3 (II)	6,4 (II)	0,0
Одеська	5,8 (VI)	5,8 (V)	6,0 (III)	+0,2
Харківська	6,0 (III)	6,0 (III)	5,6 (V)	-0,4
м.Київ	5,9 (IV)	5,8 (VI)	5,9 (IV)	0,0
I група				
Львівська	7,9 (I)	8,1 (I)	8,5 (I)	+0,6
Дніпропетровська	6,2 (II)	6,1 (II)	6,2 (III)	0,0
Одеська	5,9 (IV)	5,9 (III)	6,9 (II)	+1,0
Харківська	4,9 (V)	4,8 (VI)	4,4 (X)	-0,5
м.Київ	6,0 (III)	5,8 (IV)	5,9 (IV)	-0,1
II група				
Львівська	5,6 (VI)	5,6 (VII)	5,7 (VI)	+0,1
Дніпропетровська	5,2 (VIII)	5,1 (VIII)	5,0 (VIII)	-0,2
Одеська	8,3 (I)	8,3 (I)	8,6 (I)	+0,3
Харківська	6,7 (IV)	6,6 (IV)	6,3 (IV)	-0,4
м.Київ	8,2 (II)	8,0 (II)	8,0 (III)	-0,2
III група				
Львівська	9,3 (I)	9,5 (I)	9,8 (I)	+0,5
Дніпропетровська	7,0 (II)	6,9 (II)	7,0 (II)	0,0
Одеська	4,4 (VII)	4,4 (VI)	4,4 (VII)	0,0
Харківська	5,8 (IV)	5,7 (V)	5,4 (V)	-0,4
м.Київ	4,3 (VIII)	4,3 (VIII)	4,3 (VIII)	0,0
Діти з інвалідністю				
Львівська	6,9 (III)	6,9 (III)	7,4 (III)	+0,5
Дніпропетровська	8,2 (I)	8,1 (I)	8,4 (I)	+0,2
Одеська	5,2 (V)	5,2 (V)	5,8 (IV)	+0,6
Харківська	5,7 (IV)	5,8 (IV)	5,5 (V)	-0,2
м.Київ	7,2 (II)	7,5 (II)	8,2 (II)	+1,0

* Складено за даними Державної служби статистики України

** У дужках наведено рейтингове місце області серед інших регіонів країни

- поступове внутрішнє переміщення у Західний регіон мешканців Донецької та Луганської областей, що почалося ще з 2014 року внаслідок початку антитерористичної операції (АТО). Багато із цих людей через шкідливі умови на шахтах та заводах мають інвалідність або хронічні захворювання;

- одна із найвищих в Україні частка учасників АТО/ОСС і, відповідно осіб, які отримали інвалідність внаслідок поранення;

- сприятливі умови Львівщини для лікування та реабілітації осіб з інвалідністю завдяки наявності великої кількості медичних та реабілітаційних центрів з найсучаснішим медичним обладнанням та висококваліфікованим персоналом, бальнеологічних курортів, санаторіїв та рекреаційних зон;
- добре розвинена мережа закладів, які надають допомогу особам з особливими потребами, включаючи геріатричні пансіонати, спеціалізовані установи, громадські та волонтерські організації;
- тривалий розвиток інфраструктури і транспорту міста Львова та інших населених пунктів Львівщини у напрямі формування доступного середовища для людей з особливими потребами. Це дозволило створити комфортні умови для проживання, подорожей та дозвілля інклюзивних осіб;
- високий рівень культури поведінки і толерантного відношення місцевого населення до осіб з інвалідністю та іншими особливими потребами.

Іншими словами, комфортні умови Львівської області приваблюють осіб з інвалідністю шукати тут кращі умови для життя і лікування.

Важливе значення для розвитку інклюзивного туризму в Україні має не лише характер обмежень, але й вікова структура осіб з інвалідністю, їхній статус та рівень фінансових доходів, що значною мірою визначають схильність до подорожей і рівень платоспроможного попиту на туристичні послуги.

У цьому контексті необхідно відзначити, що із загальної чисельності осіб з інвалідністю 83% отримують відповідне пенсійне забезпечення (рис. 2.3).

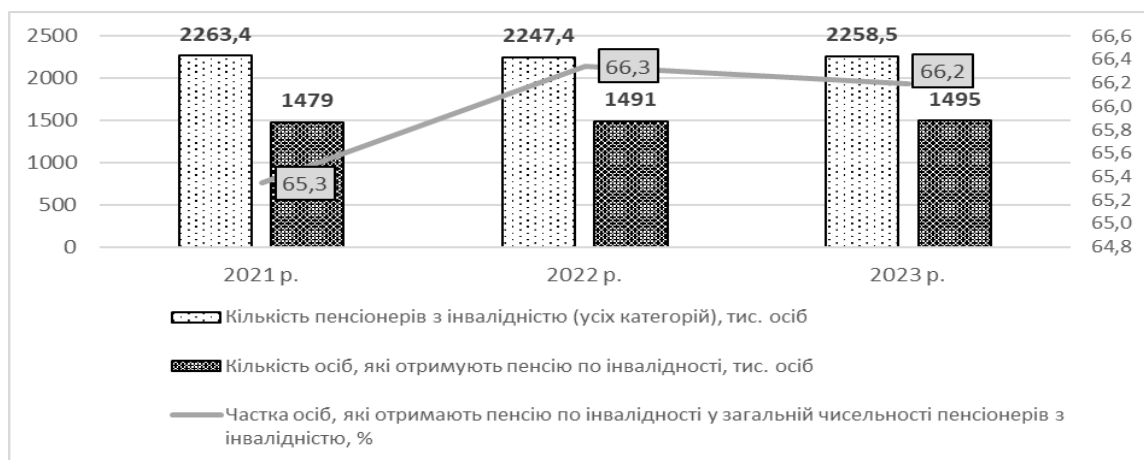

Рис. 2.3. Динаміка кількості осіб з інвалідністю, які отримують пенсійні виплати (на початок року)

З них майже 1,5 млн. осіб отримують пенсії по інвалідності, що становить 66,2% від загальної чисельності пенсіонерів з інвалідністю. З 2020 р. чисельність одержувачів таких виплат зросла на 16 тис. осіб або на 1,1%. Решта пенсіонерів з інвалідністю отримують пенсії за віком та інші види пенсій, визначені законодавством України. Основну частину осіб з обмеженими можливостями, які отримують пенсії по інвалідності становлять особи, яким була призначена відповідна група інвалідності внаслідок вроджених патологій, загальних захворювань, новоутворень, отриманих побутових та виробничих травм. Водночас, станом на початок 2023 р. серед одержувачів пенсій по інвалідності налічувалося 103,5 тис. осіб (6,9%), які є інвалідами внаслідок війни і 81,7 тис. осіб (5,5%), які стали інвалідами за наслідками Чорнобильської катастрофи.

На жаль сьогодні прогресивними темпами збільшується чисельність інвалідів серед військовослужбовців та постраждалих внаслідок російсько-української війни – зазвичай людей молодого і середнього віку. Ця категорія осіб вимагає кваліфікованої реабілітаційної допомоги, зокрема психологічної та соціальної, які в Україні ще не мають визначеної структури та поки що перебувають на стадії формування [24].

Вагомою проблемою залучення осіб з інвалідністю до туристичної активності є низький рівень їх життя, який навіть не дозволяє задовольняти базові потреби. Це, передусім, є наслідком вкрай низького рівня пенсійних виплат по інвалідності. Відносно платоспроможними є лише особи, які отримують пенсію, як постраждалі від Чорнобильської катастрофи при її ліквідації та інваліди внаслідок війни (табл. 2.4).

Таблиця 2.4 – Місячні розміри пенсій по інвалідності для за їх видами, грн.

Показник	I група	II група	III група
Мінімальна виплата по інвалідності	2760	2520 – працюючі 2093 – не працюючі	
Пенсія по інвалідності внаслідок війни	13604,50	10988,25	7534,80
Пенсії по інвалідності, що настала від каліцтва чи захворювання внаслідок аварії на ЧАЕС	8187,48	6549,98	5048,95
Пенсія по інвалідності ліквідаторам аварії на ЧАЕС	13376,21	10700,97	8025,73

*Складено за даними Пенсійного фонду України

Однак, значну частину цих коштів особи з обмеженими можливостями змушені витратити на лікування та реабілітацію. За цих обставин формувати попит на туристичні послуги в Україні може лише відносно незначна частина осіб з обмеженими можливостями, або ті, хто працює або отримує додаткову фінансову чи матеріальну допомогу від родичів та різного роду благодійних організацій.

Водночас, в Україні частина осіб з інвалідністю здійснює трудову або підприємницьку діяльність. Станом на вересень 2023 р. чисельність працюючих інвалідів склала трохи більше 400 тис. осіб, тоді як на кінець 2021 р. їх було понад 455 тис. осіб. Ця негативна тенденція зумовлена не тільки небажанням роботодавців працевлаштовувати людей з обмеженими можливостями і безініціативністю самих таких людей, а й відсутністю законодавчих норм, які б могли стимулювати цей процес [43].

Таким чином, зі старінням населення України та триваючою російсько-українською війною зростає кількість людей, які можуть мати обмежені можливості. Це збільшує потенційний попит на інклюзивні туристичні послуги. Але реалізувати його також стає досить проблематично як з технічних, так і з економічних причин. Стосовно останніх, слід відзначити, що зростаючі труднощі в економіці через високі видатки на війну, руйнування інфраструктури, обмеження логістики, мобілізацію призводять до скорочення надходжень до державного і місцевих бюджетів, різних соціальних фондів, а отже й до урізання фінансування соціальних програм та державних інвестицій в інфраструктуру для інклюзивного туризму. За цим умов мова про відчутне підвищення пенсій особам з інвалідністю не йде і останнє відбувається лише в рамках планомірної зміни розмірів прожиткового мінімуму та інших державних соціальних гарантій.

В умовах описаних економічних труднощів відбувається й реальне падіння доходів працездатних осіб, які є родичами і друзями людей з особливими потребами і могли б забезпечити їм повне або часткове фінансування подорожей чи витратити свій час на супровід. Це також призводить до обмеження можливостей реалізації концепції інклюзивного туризму в Україні.

2.2. Оцінка організаційних засад та проблем розвитку інклюзивного туризму в Україні

Основні організаційні проблеми розвитку інклюзивного туризму в Україні насамперед пов'язані з інфраструктурним, кадровим та інформаційним забезпеченням цього сегменту туристичної сфери, а також організацією роботи туристичних компаній.

За слушним твердженням науковців інфраструктура туризму є одним із найслабших місць України, другим слабким місцем є доступність туристичних об'єктів та міського середовища для людей з обмеженими фізичними можливостями [2, с. 26]. Саме недостатній рівень розвитку інфраструктури (архітектурної, транспортної, інформаційної) є однією з ключових причин повільного зростання популярності інклюзивного туризму в Україні.

Оцінка стану туристичної інфраструктури охоплює наступні аспекти:

1. Фізична доступність. Багато туристичних об'єктів, особливо історичних та природних пам'яток, недостатньо адаптовані для людей з обмеженими можливостями. Відсутність пандусів (або пандуси, по яких неможливо пересуватись), ліфтів, туалетів, зручних доріжок, з'їздів з тротуарів та недостатня ширина останніх обмежує доступність таких місць. І якщо ще у великих містах України, які є популярними туристичними центрами, ця проблема поступово вирішується, то у малих містах, сільських населених пунктах, де знаходяться цікаві архітектурні пам'ятки чи у природних парках для цього докладається досить мало зусиль.

А саме для сільських населених пунктів і природно-рекреаційних зон вирішення проблеми доступності до об'єктів стає ключовим завданням, оскільки оздоровчо-реабілітаційний та зелений (екологічний) туризм, які здійснюються поза міським середовищем, вважаються найбільш сприятливими, а отже, перспективними напрямками для людей з інвалідністю. В той же час, особи на інвалідних візках практично не можуть пересуватися по розбитих дорогах (як асфальтових так і ґрунтових), пересічній місцевості, пляжному піску, встеленому крупним гравієм узбережжю гірських річок, піщаних чи глинистих лісових доріжках. Досить небезпечним є й переміщення вздовж шосейних доріг поза

населеними пунктами, які не мають узбіччя чи велодоріжки. А такі дороги в Україні практично відсутні.

2. Проживання і харчування. Наступний аспект доступності інклюзивного туризму, зміст якого зводиться до того, що не всі готелі та місця проживання мають номери, адаптовані для осіб з обмеженими можливостями. Лише деякі готелі пропонують спеціальні послуги та умови для таких гостей, але їх ціновий сегмент недоступний для широкого кола українських інвалідів. Аналогічна ситуація стосується у ресторанів, де немає спеціально облаштованих місць для людей з інвалідністю чи меню, написаного шрифтом Брайля (для незрячих). Все це створює додаткові перешкоди для інклюзивного туризму.

Як і у ситуації з дорогами та доступністю до архітектурних пам'яток, готелі та ресторани, пристосовані для інвалідів, будуються переважно у великих туристичних містах, тоді як у сільських населених пунктах житло під потреби цих людей не адаптоване. Це зокрема, підтверджують результати аналізу найпопулярнішого у світі сервісу бронювання житла booking.com (табл. 2.5).

Таблиця 2.5 - Рівень доступності засобів проживання для інвалідів у візку у туристичних містах та регіонах України

Місто, туристичний комплекс					Туристичний регіон				
Назва	Кількість засобів розміщення, пристосованих для інвалідів у візку		У % до загальної кількості засобів розміщення		Назва області	Кількість засобів розміщення, пристосованих для інвалідів у візку		У % до загальної кількості засобів розміщення	
	всього	готелі	всього	готелі		всього	готелі	всього	готелі
Київ	51	29	2,9	9,9	Київська	13	6	4,2	6,1
Львів	37	23	1,9	11,9	Львівська	56	34	2,2	8,2
Тернопіль	2	1	1,4	3,7	Тернопільська	3	1	1,7	2,5
Івано-Франківськ	5	4	3,2	11,4	Івано-Франківська	23	18	1,7	5,2
Ужгород	2	1	1,1	2,9	Закарпатська	19	8	1,9	2,8
Одеса	46	9	4,7	4,3	Одеська	54	15	4,4	5,1
Трускавець	9	3	5,7	5,7	Рівненська	2	2	1,2	4,8
Луцьк	4	4	2,3	18,2	Волинська	6	6	2,7	11,8
Умань	3	3	5,9	15,8	Черкаська	6	6	3,5	12,8
Кам'янець-Подільський	1	-	0,7	-	Хмельницька	6	3	2,5	1,5
Буковель	9	8	3,8	5,3	Чернівецька	5	3	2,2	4,5

Як бачимо, абсолютними лідерами за кількістю засобів розміщення, які мають номери, пристосовані до потреб осіб з інвалідністю в Україні є міста Київ, Одеса та Львів. Причому, у перших двох містах у структурі помешкань зі зручностями переважають готелі – 57% і 62% відповідно, тоді як в Одесі – інші типи помешкань (в основному апартаменти), частка яких складає 80%. Але в загальній пропозиції житла для туристів, частка помешкань, пристосованих для людей з особливими потребами не перевищує 6%.

У готельному сегменті ситуація дещо краща. Зокрема, доступними для осіб з обмеженими потребами є майже 12% готелів Львова і майже 10% Києва. Також високий рівень доступності готелів для інклюзивних осіб мають такі міста, як Луцьк, Умань, Івано-Франківськ. Але в абсолютному вираженні – це лише 3-4 готелі у цих містах.

Якщо аналізувати рівень доступності помешкань в розрізі туристичних регіонів, то тут лідерами є Львівська, Одеська, Івано-Франківська та Закарпатська області. Однак, ці показники, якщо не брати до уваги самих обласних центрів, досягнуті за рахунок популярних курортно-рекреаційних територій. Зокрема, у Львівській області – це Трускавець, Східниця, у Івано-Франківській – Буковель, Яремче тощо. Менш популярні туристичні локації, як уже було зазначено, не практично не пристосовані для інклюзивного туриста.

Серед зручностей, які пропонуються особам з обмеженими можливостями власники житла у найбільш популярних туристичних регіонах України переважають наявність душов без піддону або безбар'єрних душових, високих унітазів та низьких умивальників (табл. 2.6).

У контексті розташування житла і легкості добирання до нього, то за даними табл. 2.6 можна зробити висновок, що найвищий рівень фізичної доступності для осіб з обмеженими можливостями (не доводиться підійматися високо сходами) мають помешкання Києва – 62,7% та Одеської області – 54,3%. Львівщина та Івано-Франківщина ж характеризується практично однаковим і досить низьким рівнем доступності житла за критерієм його розташування – лише 29,5% та 29,7% відповідно.

Таблиця 2.6 – Зручності для осіб з інвалідністю, які пропонуються власниками засобів розміщення у найбільш популярних туристичних регіонах України*

Вид зручностей	Львівська обл. (2598)		Одеська обл. (1226)		Івано-Франківська обл. (1334)		м. Київ (1774)	
Зручності для осіб з інвалідністю								
	од.	%	од.	%	од.	%	од.	%
Приміщення повністю знаходиться на 1 поверсі	462	17,8	273	22,3	287	21,5	224	12,6
На вищі поверхи можна піднятися ліфтом	305	11,7	393	32,1	109	8,2	889	50,1
Приміщення придатне для гостей в інвалідних візках	124	4,8	141	11,5	49	3,7	133	7,5
Туалет з поручнями	32	1,2	11	0,9	17	1,3	24	1,4
Ванна з поручнями	18	0,7	33	2,7	13	1,0	36	2,0
Безбар'єрна духова	141	5,4	95	7,7	83	6,2	58	3,3
Душ без піддону	540	20,8	324	26,4	301	22,6	242	13,6
Високий унітаз	122	4,7	88	7,2	53	4,0	62	3,5
Низький умивальник	108	4,2	96	7,8	85	6,4	53	3,0
Аварійний шнур у ванній	9	0,3	5	0,4	4	0,3	14	0,8
Стілець для душа	36	1,4	21	1,7	17	1,3	16	0,9
Зручності у помешканні для осіб з інвалідністю								
Туалет з поручнями	29	51,8	7	13,0	13	56,5	29	56,9
Високий унітаз	24	42,9	13	24,1	7	30,4	25	49,0
Низький умивальник	24	42,9	14	25,9	11	47,8	27	52,9
Аварійний шнур у ванній	5	8,9	5	9,3	1	4,3	15	29,4
Вказівки шрифтом Брайля	4	7,1	1	1,9	1	4,3	4	7,8
Вказівки для людей з обмеженими візуальними та слуховими можливостями	3	5,4	1	1,9	-	-	5	9,8
Аудіовказівки	5	8,9	2	3,7	-	-	1	2,0

*Складено за даними сервісу бронювання *booking.com*

Також, ці області мають найнижчі показники придатності для гостей в інвалідних візках – 3,7% Івано-Франківська і 4,8% Львівська, тоді як у Київській та Одеській областях рівень доступності житла для зазначеної категорії осіб становить 7,5% та 11,0%.

Стосовно спеціально виокремлених і обладнаних помешкань для осіб з інвалідністю, то найменшим рівнем наявності зручностей у номерах характеризуються Одеська та Івано-Франківська області. На Одещині лише четверта частина помешкань для інвалідів мають базові зручності – високий унітаз та низький умивальник. У готелях Львівщини показник забезпечення цим обладнанням склав 42,9%, у м. Києві – близько 50,0%.

Додаткові зручності для осіб з вадами зору або слуху (аварійний шнур, вказівник шрифтом Брайля, аудіовказівник), можуть запропонувати лише окремі готелі Львова та Києва.

3. Транспортна інфраструктура. Громадський транспорт в Україні не повністю адаптований для осіб з обмеженими можливостями. Незважаючи на наявність деяких низькопідлогових автобусів і трамваїв у великих містах, доступ до таких транспортних засобів у сільській місцевості та на міжміських маршрутах є обмеженим.

Найбільш адаптовані під потреби людей з обмеженими можливостями великі міські автобуси, тролейбуси чи сучасні трамваї, виробництва Львівських заводів «ЛАЗ» та «Електрон» які курсують у обласних центрах України. У цих транспортних засобах наявні спеціальні пандуси, які дозволяють легко заїхати всередину інвалідам на візках, матерям з дитячими візками чи зайти незрячим особам. Поруч входу розташована кнопка виклику водія, який зобов'язаний розкласти пандус і допомогти пасажирові (рис. 2.4).

Рис. 2.4 – Низькопідлогові автобус і трамвай, доступні для людей з обмеженими можливостями

Однак, такими спеціалізованими транспортними засобами не повністю забезпечені навіть головні туристичні центри країни (Київ, Львів, Одеса). У менших містах, та на міжміських чи міжобласних маршрутах лише окремі компанії-перевізники намагаються пристосувати наявні у них маршрутні автобуси під потреби інвалідів-колясочників (рис. 2.5).

Рис. 2.5 – Невеликі міські маршрутні автобуси, адаптовані під потреби інвалідів на візках

Така реконструкція діючих транспортних засобів потребує додаткових затрат і зменшення кількості сидячих місць, що не завжди відповідає інтересам приватних власників і водіїв, а тому вони не бажають впроваджувати відповідні зміни.

Зазначимо, що крім адаптації транспорту під потреби людей з обмеженими можливостями, важливою ще є реконструкція інших елементів міської інфраструктури: зупинок громадського транспорту, перонів автобусних та залізничних вокзалів. Вони повинні мати відповідну висоту і знаходитися на одному рівні з підлогою транспортних засобів, облаштовані антиковзним покриттям, містити інформацію про доступність транспорту для відповідної категорії інклюзивних осіб. Сьогодні при капітальному ремонті та реконструкції доріг, площ чи інших об'єктів міської інфраструктури ці вимоги намагаються враховувати, однак далеко не завжди і не всюди.

Флагманами у реалізації відповідних проєктів реконструкції є найбільші туристичні міста України – Київ та Львів. Зокрема, у Львові було проведено масштабну реконструкцію площі Двірцевої біля залізничного вокзалу, де створено чимало зручностей для людей з обмеженими можливостями. Станом на сьогодні запущено комплексну реконструкцію самого залізничного вокзалу у рамках проєкту «Безбар'єрна залізниця». Така ж реконструкція розпочата і на столичних вокзалах «Київ-Пасажирський» і «Київ-Приміський».

У рамках реконструкції залізничного вокзалу у Львові передбачено підняття висоти трьох із п'яти перонів на 1,1 метри, що відповідає стандартній

висоті платформи сучасних поїздів і дозволить істотно спростити посадку та висадку пасажирів, людей з обмеженими можливостями. Також передбачено встановлення по трьох ліфтів на кожному із перонів для забезпечення безперешкодного доступу до платформ з усіх виходів і тунелів вокзалу. За рахунок цього пасажирів з інвалідністю, батьки з візками, люди похилого віку та пасажирів з важким вантажем зможуть отримати безперешкодний доступ до платформ [44].

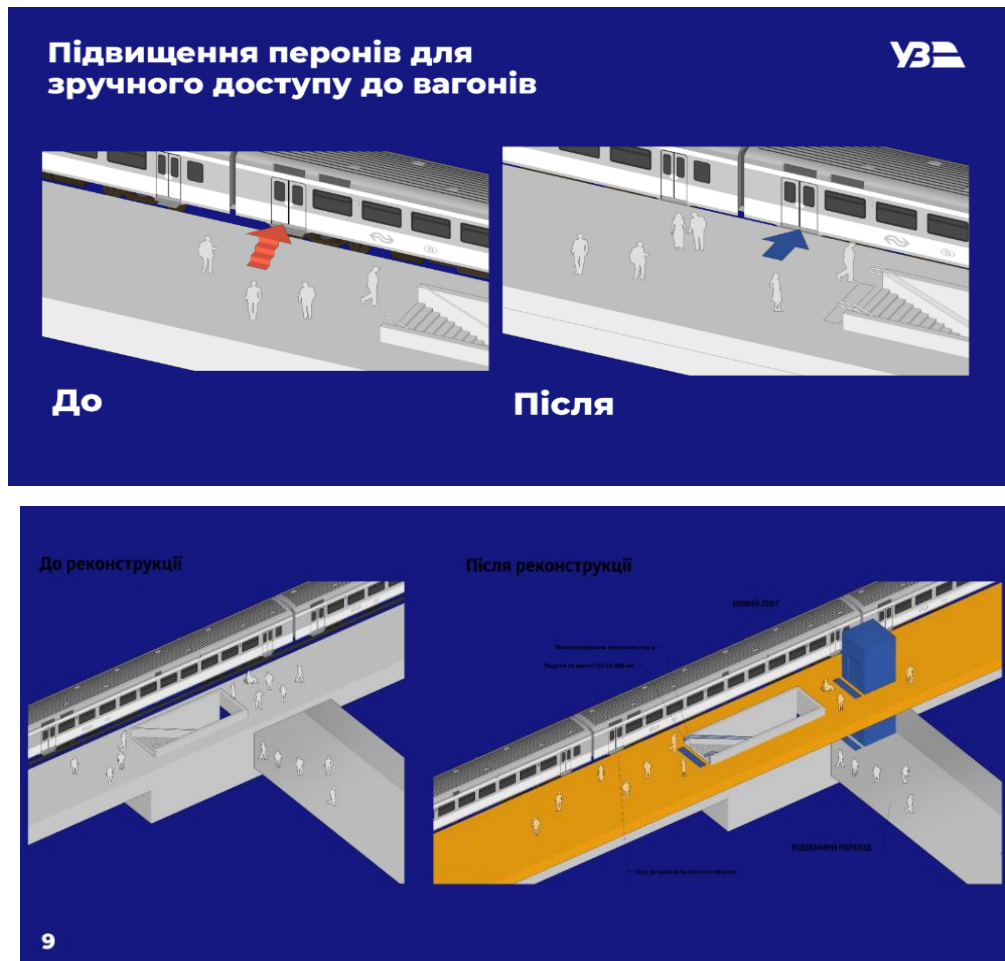

Рис. 2.6 – План реконструкції залізничного вокзалу м. Львова [44]

У рамках проекту також передбачено:

- облаштування пандусних спусків на 26 вокзалах та станціях;
- облаштування вікон для понижених кас на 71 вокзалах;
- встановлення 149 кнопок виклику на 65 вокзалах;

Сьогодні вже зроблено низку кроків назустріч реалізації потреб людей з обмеженими можливостями, зокрема: введено в експлуатацію 50 інклюзивних вагонів, модернізовано 13 електропоїздів, закуплено 44 вагони зі

спеціалізованим купе, облаштовано санвузли, безпорогові переходи, пандусні спуски, запущено низку послуг та сервісів, а саме: онлайн бронювання інклюзивного вагону, замовлення вокзального помічника, послуг з перекладу на жестову мову.

Загалом, в Україні затверджені спеціальні Державні будівельні норми, що визначають стандарти будівництва об'єктів з урахуванням вимог безбар'єрної архітектури та інклюзивної транспортної інфраструктури. Однак, на практиці відсутній механізм контролю за дотриманням цих будівельних норм під час зведення туристичних об'єктів та розвитку інфраструктури туристичних дестинацій.

4. Інформаційна інфраструктура та ресурси. Сьогодні брак інформації про доступність туристичних об'єктів і послуг істотно ускладнює планування подорожей в Україні для осіб з обмеженими можливостями. Існує потреба в розвитку інформаційних сервісів та мобільних додатків, які б надавали актуальну інформацію про доступність транспорту, місця проживання та харчування, адаптовані для людей з інвалідністю; наявність під'їздів до туристичних об'єктів; дозволяли замовляти спеціалізований транспорт, волонтерський супровід чи сурдоперекладача для екскурсій. Кожен об'єкт, доступний для категорії осіб з обмеженими можливостями потребує обладнання відповідними інформаційними табличками (рис. 2.7).

Рис. 2.7 – Інформаційні таблички для осіб з обмеженими можливостями

Без належного інформаційного забезпечення, будь-яка будівля чи споруда не може вважатися доступною для інвалідів, незважаючи на всі наявні пристосування [2, с.31].

На сьогодні в Україні приділяється все більше уваги інформаційній доступності. Вже створено кілька загальнонаціональних карт доступності для людей з інвалідністю, а також окремі карти для окремих міст.

Важливою організаційною проблемою є й кадрове забезпечення інклюзивного туризму. Для України розвиток цього напрямку є неможливим без розвитку волонтерського руху, налагодження системи навчання волонтерів, комунікацій між тими, хто потребує допомоги, і тими, хто може її надати [2, с.126]. Проблемним аспектом залишається й є й налагодження відповідної соціальної взаємодії з людьми з обмеженими можливостями. Адже відсутність відповідної інфраструктури – це лише наслідок проблем соціального характеру. Зазвичай, інвалідність розглядається як проблема, що стосується особи, оточуючих її людей та певною мірою, держави, але не суспільства загалом. Тому під час планування і організації будь-якого бізнесу, будівництві та облаштуванні приміщень і прилеглих територій, підприємці чи менеджери враховують потреби людей з обмеженими можливостями тільки у двох випадках: за наявності особистого досвіду взаємодії з такими особами або коли є необхідність виконання вимог міжнародних стандартів.

Необхідно відзначити і відсутність чи досить слабкі зусилля вітчизняних туроператорів і турагенцій щодо організації подорожей для інклюзивних туристів, оскільки з економічної точки зору це вимагає значних додаткових затрат. В Україні немає спеціалізованих туристичних бюро, а на сайтах діючих компаній практично відсутні пропозиції турів для людей з обмеженими можливостями, не здійснюється їх активне пропагування і рекламування. Як правило, організація групових екскурсій людей з інвалідністю стає можливою за ініціативи відповідних громадських організацій чи благодійних фондів.

Це зумовлено наступними причинами:

- відсутня комерційна зацікавленість традиційних туристичних компаній щодо надання послуг людям з обмеженими можливостями через переважно низький рівень платоспроможності останніх;
- надання такої спеціалізованої послуги, як «інклюзивна екскурсія», вимагає високого рівня відповідальності та підготовки;
- досвід і компетентність багатьох екскурсіводів щодо роботи з контингентом інклюзивних туристів зазвичай відсутній або недостатній;
- Ускладнений процес планування і проведення екскурсій через недостатню адаптованість місцевостей та середовища екскурсійних об'єктів для відвідування особами обмеженими можливостями.

Серед базових інституційних проблем розвитку інклюзивного туризму в Україні можна зазначити наступне:

- На рівні держави чи окремих регіонів не створено єдиного реєстру туристичних об'єктів, пристосованих для людей з особливими потребами, існує дуже мало сайтів та інших інформаційних ресурсів, які б дозволили забезпечити зацікавлених осіб інформацією про можливості інклюзивного туризму в Україні чи окремих областях;
- Відсутня соціально спрямована законодавча база, яка б регулювала взаємовідносини людей з інвалідністю, бізнесом та державою;
- Не здійснюється інформування українського бізнес суспільства про економічну привабливість інклюзивного туризму та розроблено відповідного мотиваційного механізму, який би спонукав підприємців туристичної галузі надавати відповідні послуги.

Щоправда, необхідно відзначити певні зрушення, коли центральні частини великих міст сьогодні поступово стають доступними для інклюзивних туристів. Але підтримка цього виду туризму державою чи соціальними структурами загалом залишається незначною.

2.3. Вплив діяльності у сфері інклюзивного туризму на стан довкілля

Як і будь-який вид туристичної діяльності інклюзивний туризм має певний вплив на навколишнє середовище. Це передусім пов'язано із тим, що даний вид туризму досить часто має активно-рекреаційний та оздоровчо-реабілітаційний характер і передбачає тісну взаємодію із природою.

На думку науковців, в Україні природно-пізнавальний (екологічний) туризм є найбільш сприятливим та доступним для людей з інвалідністю. цей вид туризму дозволяє через короткострокові туристичні маршрути та програми забезпечити реабілітацію через комплекс спортивно-оздоровчих та культурно-пізнавальних факторів врахованих при розробці туристичного продукту вітчизняними операторами [2, с. 75].

Екотуризм - це подорожі та відвідування належним чином збережених природних територій, представлених у всьому світі зазвичай національними та природними парками, резерватами та іншими типами природних територій, що охороняються.

Екологічний туризм - вид реабілітації, який може реально допомогти відновитись, покращити психологічно самопочуття, перестати фіксуватися на своїх соматичних відчуттях, і, залучаючись до ритму розпорядку, вийти з важкої стресової ситуації, пов'язаної з травмами і наслідками лікування.

Сьогодні для осіб з обмеженими можливостями існують чотири основні типи екотурів:

- 1) Науковий туризм. Під час наукових екотурів туристи беруть участь у різноманітних дослідженнях природи, здійснюють польові спостереження.
- 2) Тури історії природи - це подорожі, пов'язані з пізнанням навколишньої природи й місцевої культури.
- 3) Пригодницький туризм, що об'єднує всі подорожі, пов'язані з активними способами переміщення та відпочинку на природі (outdoor) мета яких — нові відчуття, враження, поліпшення туристом фізичної форми та досягнення спортивних результатів.

4) Подорожі в природні резервати - висока атрактивність унікальних та екзотичних природних об'єктів і явищ, що розміщені на ООПТ, приваблює безліч туристів [2, с. 71-72].

В Україні прикладами таких маршрутів інклюзивного туризму є:

- Дендрологічний парк «Олександрія», м. Біла Церква
- Карпати для всіх, Лисогірський форт без бар'єрів
- Кропивницький дендропарк
- Національний дендрологічний парк «Софіївка», м. Умань

Розвиток інклюзивного туризму може мати різноманітний вплив на довкілля, залежно від того, як він організований і проведений (табл. 2.7).

Таблиця 2.7 – Наслідки впливу діяльності у сфері інклюзивного туризму на стан довкілля

Позитивні наслідки	Негативні наслідки
<p>- Освіта та свідомість: Інклюзивний туризм може підвищити свідомість про екологічні проблеми серед туристів, особливо коли його супроводжують освітні програми про місцеву флору, фауну та екосистеми.</p> <p>- Стимулювання охорони довкілля: Програми інклюзивного туризму часто включають заходи з охорони природи, такі як відновлення екосистем або захист рідкісних видів. Інклюзивний туризм може стимулювати місцеві громади до активної участі у збереженні природних ресурсів, оскільки це може сприяти створенню робочих місць і економічному розвитку.</p> <p>- Стійкі практики природокористування: Інклюзивний туризм може сприяти використанню екологічних практик, таких як використання екологічно чистих будівельних матеріалів, відновлювальних джерел енергії, електромобілів, створення енергоефективних об'єктів та систем управління відходами</p>	<p>- Збільшення навантаження на екосистему: Інклюзивний туризм може залучати більше відвідувачів, що може призвести до перевантаження природних ресурсів і підвищеного навантаження на місцеві екосистеми. Це може призвести до деградації цих екосистем, зменшення біорізноманіття та виснаження природних ресурсів.</p> <p>- Розвиток інфраструктури: Забудова нової інфраструктури для туризму (готелі, дороги, ресторани) може негативно впливати на природне середовище через вирубку лісів, забруднення та зміну ландшафтів.</p> <p>- Забруднення довкілля. Відходи, що генеруються туристами та туристичними об'єктами, можуть забруднювати землю і водойми, особливо в місцях з великою кількістю відвідувачів</p>

Для мінімізації негативного впливу важливо застосовувати стратегії сталого розвитку, включаючи стандарти екологічної відповідальності, обмеження на кількість відвідувачів в чутливих регіонах, та активне залучення місцевих громад до планування та управління туристичною діяльністю.

Загалом, екологічні аспекти розвитку інклюзивного туризму фокусуються на забезпеченні того, щоб туризм не тільки був доступним для всіх, але й підтримував збереження та стійкість природного середовища.

Основними способами екологізації інклюзивного туризму можна вважати:

- Встановлення правил і регулювань для інклюзивного туризму - може допомогти управляти його впливом на природу. Це можуть бути обмеження щодо доступу до деяких чутливих екосистем, встановлення лімітів на кількість туристів або визначення ділянок, де можна проводити активні види відпочинку;

- Екологічна освіта: її забезпечення для туристів може підвищити їхню свідомість щодо впливу на природу та важливості її збереження. Інформаційні матеріали, навчальні програми та організовані екскурсії можуть допомогти усвідомити значення сталого туризму та правил поведінки у природних місцях

- Розробка екологічної інфраструктури: Створення екологічної інфраструктури, такої як екологічно чисті місця для проживання, біотуалети та біодуші, смітєві урни та системи управління відходами, допомагає зменшити негативний вплив на довкілля та покращує умови для туристів і природи.

- Промоція сталого споживання: Сприяти сталому споживанню серед туристів може включати популяризацію використання екологічно чистих продуктів, підтримку місцевої продукції та послуг, а також заохочення використання громадського транспорту та екологічних видів пересування.

- Заохочення відповідальної поведінки: Популяризація відповідальної поведінки серед туристів, такої як залишання природних місць такими, якими вони були, видалення відходів, дотримання маршрутів та взаємодія з місцевими спільнотами, є важливим аспектом екологізації інклюзивного туризму.

Ці практики сприяють збереженню природи та розвитку сталого туризму, що дозволяє насолоджуватися активним відпочинком, не завдаючи шкоди навколишньому середовищу.

Екологічними інструментами досягнення сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної індустрії як сфери національного господарства є:

- екологічний аудит, що являє ефективну систему екологічного менеджменту та включає у себе незалежну оцінку дотримання у туристично-

рекреаційній сфері визначених і обґрунтованих вимог в напрямку охорони довкілля при здійсненні туристично-рекреаційної діяльності, передбачає проведення оцінки екологічної безпеки обладнання, технологій, визначення потенційних збитків для навколишнього середовища від туристично-рекреаційної діяльності, а також моніторинг екологічних проблем і ризиків, визначення проблемних аспектів та розробка заходів по їх вирішенню, підготовка науково обґрунтованих рекомендацій екологічного характеру у туристично-рекреаційній сфері;

– зелені інновації, що покладено в основу формування зеленого імперативу сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної індустрії, передбачає систему екологічної сертифікації, маркування туристично-рекреаційних послуг, запровадження принципів та методичних підходів екологічного менеджменту у досліджуваній сфері;

– раціональне природокористування, що охоплює комплекс заходів та дій щодо охорони та відтворення природних туристичних і рекреаційних ресурсів, проведення екологічного моніторингу стану їх використання та споживання.

Необхідним є також удосконалення законодавства України щодо: використання земель та інших природних об'єктів права власності для досягнення перспектив сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери; створення та функціонування єдиного державного кадастру цінних туристичних і рекреаційних територій; планування забудови прикордонних територій в частині забезпечення сталого розвитку туризму і рекреації України; природно-заповідного фонду в частині використання цих територій для інклюзивного туризму і рекреації [Павліха, с. 142].

Отже, екологічні аспекти розвитку інклюзивного туризму фокусуються на забезпеченні того, щоб туризм не тільки був доступним для всіх, але й підтримував збереження та стійкість природного середовища. Це вимагає інтеграції екологічних стандартів у всі аспекти туризму — від дизайну та будівництва інфраструктури до освітніх програм і управління відходами.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

3.1. Міжнародний досвід розвитку інклюзивного туризму та можливості його реалізації в Україні

Обґрунтовуючи перспективи розвитку інклюзивного туризму в Україні, варто, передусім, вивчити міжнародний досвід його організації.

В економічно розвинених країнах світу інклюзивному туризму належить досить значна частка ринку туристичних послуг, що є свідченням поступового зникнення бар'єрів для подорожей осіб з особливими потребами. Європа та міжнародна спільнота вже досить давно активно розвивають інклюзивний туризм для людей з інвалідністю, оскільки розуміють його незамінний внесок у процеси соціальної адаптації та інтеграції осіб з особливими потребами у суспільство [4, с. 85].

У Європейських країнах цей вид туризму став досить розвинутим та прибутковим бізнесом, що сприяло появі багатьох туристичних агенцій та фірм, які спеціалізуються на наданні послуг у цій сфері. Для інклюзивного туризму пропонується багато можливостей, досить добре розвинуте інформаційне забезпечення, що дозволяє мандрівникам з особливими потребами оцінити насиченість і тривалість подорожей, складність маршрутів і обрати прийнятний для себе варіант. В Інтернеті можна знайти усю необхідну інформацію щодо доступності міст чи окремих пам'яток архітектури. Тому тут інклюзивний туризм став звичайним явищем.

Що найважливіше, у європейських та деяких інших країнах підійшли до вирішення проблем інклюзивного туризму комплексно. Тут, зрозуміли, що економічна вигода для розвитку цього напрямку туризму полягає не в наявності ізольованих інфраструктурних елементів, а в створенні цілісної системи, яка забезпечує доступність повноцінного відпочинку для людей з обмеженими можливостями, а отже ефективне відновлення їхніх фізичних та духовних сил.

Як наслідок, сьогодні багато країни світу, у яких туризм є однією з ключових галузей економіки мають дуже високий рівень адаптації усіх елементів туристичної інфраструктури до потреб людей із обмеженими можливостями і розвивають різні види туризму (табл. 3.1).

Таблиця 3.1 – Рівень розвитку інклюзивного туризму в окремих країнах світу*

Країна	Рівень адаптації елементів туристичної інфраструктури під потреби осіб з обмеженими можливостями	Види туризму, доступні для людей з обмеженими можливостями
Іспанія	90%	гірськолижний; вітрильний; пляжний; науково-пізнавальний
Фінляндія	70%	гольф, керлінг, лижі, плавання на плотах, веслування, риболовля, сафарі на собаках, конях, квадроциклах
Ізраїль	85%	культурно-пізнавальний; релігійний; пляжний
Греція	65%	культурно-пізнавальний (зокрема, для незрячих)
Франція	85%	культурно-пізнавальний; лікувально-оздоровчий; гірськолижний
Угорщина	65%	культурно-пізнавальний; пляжний; лікувально-оздоровчий
Чехія	95%	культурно-пізнавальний; лікувально-оздоровчий; гірськолижний; інтелектуальний; івент-тури (організація міжнародних фестивалів для інклюзивних туристів); дотикові стежки у світ
Німеччина	95%	культурно-пізнавальний; лікувально-оздоровчий

*Складено за даними джерела [18, с. 212]

Зважаючи на те, що багато проблем виникає ще на стадії планування подорожей, відповідним державним інституціям та суб'єктам туристичного підприємництва Україні корисно було б звернути увагу на досягнення інших країн щодо того, як їх ефективно вирішити.

У провідних країнах Європи та світу (США, Канада, Ізраїль) інклюзивний туризм передусім розпочинається із інформаційного забезпечення, зокрема спеціалізованих сайтів для туристів з обмеженими можливостями, які

забезпечують зручний вибір маршрутів. Такі інформаційні ресурси функціонують на рівні окремих міст, регіонів та держав. Найбільш показовим у цьому контексті є досвід Іспанії, і зокрема регіону Каталонія.

Так, у столиці Каталонії - Барселоні, яка є одним із найбільш відвідуваних туристами міст світу, для інклюзивних туристів розроблено спеціальний сайт - <http://www.barcelonaaccess.cat/> - який інформує про історичні та культурні пам'ятки, доступні для людей з інвалідністю; дозволяє замовити тур за певним туристичним маршрутом чи спеціалізовані послуги для людей з інвалідністю а також підшукати готель чи заклад харчування, адаптований під потреби даної категорії туристів. Усі рекламні та інформаційні відеоролики на сайті дублюються мовою жестів, тобто доступні для людей із порушенням слуху [37].

Аналогічний сайт розроблений і для всього регіону Каталонія (<http://turismeperatothom.catalunya.com/en/>) [39].

Міська влада Барселони поставила перед собою амбітну ціль – створити згуртоване місто, середовище якого буде лояльним до усіх проявів різноманітності і сприятиме досягненню високої якості життя. І сьогодні зусилля влади та мешканців міста спрямовані на те, щоб зробити усе можливе для полегшення доступу людей з інвалідністю до найбільш проблемних місць, об'єктів інфраструктури, громадського транспорту. У міському транспорті наявні спеціальні пандуси, у метро – ліфти, на пляжах використовуються коляски–амфібії, рампи, а на піску – спеціальні дерев'яні доріжки [2, с. 34]

Багато музеїв зробили свої експозиції максимально доступними для людей із вадами зору, продублювавши їх опис шрифтом Брайля, додавши звуковий супровід, створивши тактильні моделі експонатів та мініатюрні копії пам'яток архітектури. У Національному художньому музеї Каталонії для людей з вадами слуху вперше в Іспанії запропоновано екскурсію жестовою мовою (каталонською та іспанською) та з використанням міжнародної системи знаків (SIS) [31, с. 123].

Загалом, не лише влада Барселони, але й уся провінція Каталонія впродовж останніх років працювали над тим, щоб усунути архітектурні та комунікаційні

бар'єри. Інклюзивний туризм став однією з головних цілей Каталонського агентства з туризму (Agencia Catalana de Turisme) [31, с. 123]. Завдяки спільним зусиллям місцевої влади, громадськості та бізнесу сьогодні понад 1100 туристичних об'єктів регіону адаптовано для людей з інвалідністю, створено понад 150 км доступних туристичних стежок.

Для людей з особливими потребами також доступні різні види активного відпочинку – верхова їзда, дайвінг, каякінг, польоти на повітряних кулях, послуги вітрильних шкіл тощо. На гірськолижному курорті La Molina за рахунок реконструкції деяких трас та споруд, було створено умови для катання таких осіб на лижах. Також необхідно відзначити доступність для маломобільних груп населення численних пляжів морського узбережжя Каталонії.

Дуже важливим чинником розвитку інклюзивного туризму у Барселоні є наявність спеціалізованого туристичного агентства Barcelona Special Traveller, яке зосереджене на наданні інклюзивних туристичних послуг. Це агентство приділяє максимальну увагу індивідуальним потребам своїх клієнтів, організовуючи персоналізовані поїздки, які передбачають доступні транспортні засоби, житло та інші необхідні послуги, такі як екскурсії та відвідування різних заходів. Відзначимо, що за результатами інспекції британських турфірм, які пропонують соціальні тури, Барселону було визнано одним з кращих туристичних напрямків у світі з цієї точки зору. Місто займає другу позицію у рейтингу найбільш комфортних європейських міст для туристичних подорожей осіб з низькою чи обмеженою мобільністю [2, с. 33, 34].

Ще одним важливим центром інклюзивного туризму Іспанії є її столиця – місто Мадрид, де людям з обмеженими можливостями пропонуються усі види туристичних послуг: від культури і мистецтва до занять спортом і активного відпочинку, а також прогулянки парками і ботанічними садами, шопінг-тури, відвідування ресторанів і кінотеатрів. Завдяки тісній співпраці влади Мадриду з організацією Predif, яка представляє людей з обмеженими можливостями та іншими туристичними компаніями, рейтинг доступності міста щороку зростає.

Дуже цінним для розвитку інклюзивного туризму в Україні може стати досвід Ізраїлю, який є осередком трьох світових релігій і найпопулярнішим центром паломництва. Тому у складі щорічного кількомільйонного туристичного потоку країни, досить велика частка людей з інвалідністю та іншими особливими потребами. Ізраїльський уряд докладас чимало зусиль, аби забезпечити максимально комфортне перебування цих людей на території країни. Для інклюзивних туристів створено профільну туристичну компанію та спеціалізований сайт Israel4All, місією яких є надання усієї необхідної допомоги туристам з інвалідністю, літнім людям та іншим особам з обмеженими можливостями під час їхніх подорожей. Компанією пропонуються інклюзивні тури, які відбуваються адаптованими маршрутами, у супроводі фахових екскурсоводів, які мають навик та досвід роботи з різними категоріями людей з інвалідністю. У рамках таких турів також передбачено спеціальне харчування, яке враховує особливі потреби кожної екскурсійної групи. Цей досвід може надихнути туроператорів впроваджувати подібні заходи в Україні, сприяючи розвитку доступного туризму.

Доступність Ізраїлю починається вже у міжнародному аеропорту Ben-Gurion [47], який ідеально пристосований для прийому туристів з обмеженими можливостями. Кожному туристу в інвалідному візку при виході із терміналу надається особистий супровід. Особи з інвалідністю з метою позачергового обслуговування можуть скористатися спеціальними митними коридорами і вікнами паспортного контролю. Для них також доступні просторі підйомники і спеціально облаштовані санітарні кімнати.

Адаптованими для потреб людей з інвалідністю в Ізраїлі є й громадські автобуси (обладнані підйомниками), низка розважальних закладів, пляжів (обладнані спеціальними санітарними кімнатами). Всі туристичні об'єкти, включаючи такі відомі пам'ятки як фортеця Масада, гора Блаженств, Капернаум, річка Йордан і Тиверіадське озеро, також пристосовані для відвідування туристами з інвалідністю. Окремі з них мають спеціальні зони для людей з вадами зору, які можуть тактильно взаємодіяти з місцевістю.

Цікавими проєктами у сфері організації інклюзивного туризму у США, на наш погляд, є:

- каноємобілі – спеціальні човни завдовжки майже 8 м, обладнані спеціальними сидіннями для інвалідів і механізмом для управління. Вони забезпечили відвідувачам з обмеженими можливостями інклюзивним туристам можливість оглядати природні заповідники і Національні природні парки зі сторони води;
- зона для дітей-аутистів у аеропорту Хартсфілд-Джексон (Атланта) – спеціальна зона обладнана басейном з кульками, тактильною панеллю і водяними колонами для заспокійливого впливу на особливих пасажирів і полегшення їхньої подорожі;
- музей Енді Уорхола для незрячих (Пітсбург) – у музеї функціонує докладний аудіогід, який за допомогою звуків і дотиків супроводить відвідувачів з ослабленим зором по експозиції. Також тут створено тактильні репродукції деяких картин

У столиці Південно-Африканської республіки Кейптауні у спеціальному парку для незрячих створено об'ємні мозаїки із зображенням природи, а також ароматичні зони із насадженнями розмарину, лаванди, черемші тощо.

Впроваджуючи інклюзивний туризм Україні, доцільно звернути увагу на досвід Франції, де активно розвивають таку форму соціального туризму, як сільський зелений туризм. У цій країні Асоціація соціального туризму, у власності якої є певні об'єкти відпочинку. Члени асоціації отримують можливість користуватися ними впродовж року за невелику плату.

У контексті розвитку доступного міського середовища показовим є приклад французького міста Ліон, який у 2018 став лауреатом престижної Європейської премії «Доступні міста» [36]. Ця перемога стала наслідком 100% обладнання громадського транспорту під потреби людей з інвалідністю, облаштування громадських місць, бібліотек, культурних та історичних пам'яток спеціальними пристроями для зчитування інформації, збільшувальними екранами, аудіовізуальними засобами та іншими цифровими інструментами.

Показовим прикладом зі створення доступного середовища для людей з обмеженими можливостями є голландські міста Амстердам та Бреда.

Особливістю столиці Голландії є не лише архітектурна доступність визначних історичних пам'яток, але й наявність таких послуг як подорож спеціально обладнаними човнами по міських каналах, велосипедні екскурсії на Firefly – електричному ручному велосипеді або на велосипедах Fun 2 Go, які обладнані двома сидіннями та одним комплектом педалей.

Досвід Бреди, яка стала переможцем конкурсу «Доступні міста – 2019» показовий у контексті належної організації інклюзивного туризму. Одним із чинників успіху стала платформа «Бреда для всіх», яка дозволила об'єднати представників різних установ, що опікуються людьми з інвалідністю та владних структур.

Корисним для України може стати досвід Польщі, якій впродовж короткого проміжку часу вдалося значно покращити доступність туризму для людей з особливими потребами, а Варшава у 2020 році була визнана найкращим містом за доступністю, здобувши щорічну премію Access City Award [40].

У Польщі туризм сприймається не тільки як вид фізичної активності, але й як елемент реабілітації, який допомагає відновити хорошу фізичну форму та надає можливість відпочинку у новому оточенні. Туристичні об'єкти, включно з готелями та ресторанами, обладнані згідно з потребами осіб з обмеженими можливостями, з належними пандусами, ліфтами, поручнями та просторими ванними кімнатами. На пляжах Польщі облаштовані дерев'яні платформи або доріжки із загартованою землею, що дають можливість людям на інвалідних візках пересуватися по пляжу і під'їхати до води. Також встановлені спеціальні підйомники для купання в морі.

Велика увага приділяється розвитку гірськолижного спорту для інвалідів та гірським походам, для чого створюються спеціальні проекти. Їхньою метою є надання людям з обмеженими можливостями усвідомлення того, що вони можуть досягати мрій, долати труднощі і мандрувати горами нарівні зі здоровими людьми.

Одним з найкращих прикладів якісної організації інклюзивного туризму є Великобританія. Крім адаптації автобусів і поїздів для людей з інвалідністю, тут передбачені спеціальні екскурсії у музеях і навіть функціонує спеціалізований туристичний оператор – національна благодійна організація «Tourism for all», на сайті якої є можливість створити власний туристичний маршрут відповідно до своїх захоплень та потреб. Сайт містить усю необхідну інформацію для планування подорожей, а також поради щодо бронювання готелів, екскурсій, формування транспортних карт [31, с. 123].

В Англії також функціонує група з питань інклюзивного туризму - England's Inclusive Tourism Action Group (EITAG) членами якої є провідні компанії та приватні особи, зацікавлені у створенні доступного середовища в країні та запровадженні кращих практик інклюзивного туризму. Групою було розроблено основні правила щодо організації інклюзивного туризму (рис. 3.2)

Рис. 3.2 – Правила щодо організації інклюзивного туризму, розроблені групою EITAG (Англія).

Глобальний досвід показує, що популяризація і масовий розвиток інклюзивного туризму економічно вигідні, оскільки обсяги і швидкість обігу коштів у цій галузі можуть компенсувати низьку вартість послуг. Це сприяє зростанню зайнятості, привабленню інвестицій у локальні туристичні проекти та збільшенню податкових надходжень. Завдяки стратегічно вивіреним законодавчій політиці в галузі туризму, багатьом країнам світу вдається значно поліпшити своє економічне становище.

3.2. Формування стратегії та обґрунтування напрямів розвитку інклюзивного туризму в Україні

У контексті затяжного характеру російсько-української війни з усіма її негативними наслідками для життя і здоров'я населення, розвиток інклюзивного туризму в Україні має стратегічно важливе значення. Нами зазначалося, що за перші два роки війни кількість інвалідів в Україні зросла на декілька сотень тисяч. І, на жаль, ця цифра щоденно збільшується. За деякими оцінками, після закінчення війни чисельність інвалідів може зрости удвічі [32, с. 478], що становить близько 6 млн. осіб (авт.).

З огляду на таку невтішну статистику потреба у інклюзивному туризмі зростає, оскільки для багатьох осіб, передусім військових, він може стати потужним засобом фізичної і соціально-психологічної реабілітації. Адже, через війну, інклюзивний туризм значно «помолодшав». Більшість людей, які стали інвалідами внаслідок російсько-української війни – це молоді, активні люди, сповнені ідей і бажань. І навіть втрата кінцівок чи певних органів, та погіршення внаслідок цього своєї функціональної спроможності не відбиває у цих людей інтересу до життя та подорожей.

І саме туризм вважається одним з ключових і недостатньо використаних національних ресурсів у сфері реабілітації осіб з обмеженими можливостями та може стати значущим засобом оздоровлення суспільства.

Ще до війни Черкаським обласним центром медико-соціальної експертизи Черкаської обласної ради за підтримки обласних громадських організацій інвалідів було проведено опитування про інклюзивний туризм як форму реабілітації серед майже 3000 осіб з інвалідністю. Його результати засвідчили, що понад 85% респондентів позитивно ставляться до активного туризму, який має оздоровчий, соціальний та реабілітаційний характер. Так, 88,6% респондентів вважають активні види реабілітації корисними, майже 90% бажають ними займатися і 96,6% інвалідів хотіли б займатися тими видами туризму, які мають оздоровчо-соціально-реабілітаційний характер. Понад 75%

респондентів також висловили бажання включити інклюзивний туризм до своїх індивідуальних програм реабілітації [23].

Ще однією великою групою потенційних інклюзивних туристів є пенсіонери, які становлять близько 25% населення країни і також мають потребу у високому рівні комфорту та доступності. Щоправда, через низький рівень пенсійних виплат основна їх частина не може дозволити собі туристичні мандрівки. Але базовий повсякденний доступ до транспорту, інфраструктури, інформації та зв'язку вони також повинні отримувати. Тому створення цих умов одночасно сприятиме й розвитку інклюзивного туризму, і навпаки програми розвитку туризму для інвалідів виконуватимуть соціальну функцію і для інших маломобільних груп населення.

Водночас, Яріко М. О. акцентує увагу на тому, що: «в Україні лише починає розвиватися інклюзивний туризм, про що свідчать окремі об'єкти інфраструктури, але доки не відбуваються відповідні зміни у світогляді, спостерігаємо окремі благодійні акції, а не розвиток суспільства і простору, комфортного для всіх» [35, с. 120].

Відповідно до рекомендацій ЮНВТО щодо досліджуваного нами виду туризму, доступність розглядається як ключовий аспект будь-якої соціально відповідальної та стійкої політики у туристичній сфері. Вона є не лише обов'язковою умовою дотримання фундаментальних прав людини, але й відкриває чудові можливості для бізнесу. Крім того, розвиток доступного туризму передбачається як вигідний не тільки для осіб з інвалідністю чи особливими потребами, але й сприяє досягненню вигоди для всього суспільства [33].

Економічна складова інклюзивного туризму передусім проявляється у тому, що інклюзивні туристи зазвичай витрачають на відпочинок більше грошей, порівняно із середньостатистичними туристами. З однієї сторони, постає питання фінансової доступності якісних інклюзивних послуг та спроможності клієнтів їх оплатити. З іншої - формуються певні мотиви розвивати різні напрями інклюзивного туризму, якщо відповідні послуги фінансуються за рахунок коштів родичів подорожуючого, держави чи благодійних організацій.

Додаткові інвестиції у цю сферу можна обґрунтувати тим, що:

- подорож людей з особливими потребами відбувається не поодинці, а у супроводі інших осіб, а то й цілої компанії. Тому не забезпечивши належного рівня сервісу туроператор ризикує втратити не одного, а декількох клієнтів;
- люди з обмеженими можливостями є менш вимогливими і більш лояльними клієнтами, з певним рівнем консервативності. За умови отримання бажаного рівня сервісу, вони готові повертатися у перевірене місце і не шукати інших можливостей для відпочинку, щоб не розчаруватися в останньому;
- інклюзивні подорожі в середньому тривають довше, порівняно із звичайними, а отже туристи витрачають більше коштів на відпочинок.

Розвиток інклюзивного туризму в Україні безпосередньою корелює із положеннями Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року", яка була схвалена Постановою Кабінету Міністрів України від 14.04. 2021 р. Стратегія спрямована на те, щоб створити безбар'єрне середовище для усіх категорій населення, забезпечити кожній людині рівні можливості щодо реалізації своїх прав; отримання послуг нарівні з іншими шляхом інтеграції складових фізичної, соціальної, економічної, громадянської, інформаційної, цифрової та освітньої безбар'єрності в усі сфери державної політики [14].

Зазначеним нормативним документом визначено основні проблеми створення безбар'єрного середовища у нашій державі, серед яких: 1) зношеність і застарілість більшої частини парку громадського транспорту та його непристосованість для перевезення людей з обмеженими можливостями; 2) відсутність дієвої системи моніторингу та контролю у сфері доступності; 3) недостатня поінформованість суспільства про стан фізичної безбар'єрності об'єктів інфраструктури; 4) відсутність актуальних статистичних даних, через що процес формування і реалізації державної політики у сфері доступності ускладнюється; 5) недосконала нормативно-правова база та регуляторне забезпечення розвитку інклюзивного туризму. Необхідно також відзначити й скрутне соціально-економічне становище країни в сучасних умовах, що

спричиняє катастрофічний дефіцит коштів на реалізацію Стратегії, оскільки основна частина видатків державного бюджету спрямовується на воєнні потреби.

Відповідно вважаємо, що у рамках зазначеної Національної стратегії доцільно розробити відповідні Стратегії розвитку інклюзивного туризму на рівні регіонів та сформуванню відповідний механізм їх реалізації, що передбачає тісне партнерство держави, органів місцевого самоврядування, підприємницьких структур у галузі туристичного обслуговування спеціалізованих громадських та міжнародних організацій, а також різноманітних благодійних фондів. Розробка такої стратегії потребує аналізу можливостей та загроз розвитку інклюзивного туризму в Україні за допомогою методу SWOT-аналізу (табл. 3.2).

Виходячи із результатів аналізу, можна визначити ключові стратегічні напрями розвитку туризму та рекреації на національному рівні, які сприятимуть реалізації соціальних прав осіб з обмеженими можливостями. Це збалансований розвиток, розумний розвиток та інклюзивне зростання (рис. 3.2)

Рис. 3.2. Стратегічні напрями інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної діяльності у регіонах України

Збалансований розвиток інклюзивного туризму означає створення туристичного середовища, яке є доступним та зручним для всіх людей, незалежно від їхніх фізичних можливостей або обмежень. Він не тільки покращує якість життя осіб з обмеженими можливостями, але й сприяє економічному зростанню, культурному збагаченню та соціальній гармонії в суспільстві.

Таблиця 3.2 – SWOT – аналіз розвитку інклюзивного туризму в Україні

S (Сильні сторони)	W (слабкі сторони)
<ul style="list-style-type: none"> • Різноманітність ландшафтів і культурних атракцій: Україна володіє багатим природним та культурним різноманіттям, що може приваблювати туристів з різними інтересами та створює можливість розвитку усіх видів реабілітаційно-рекреаційного туризму • Зростаюча увага до прав людей з інвалідністю зі сторони урядових і некомерційних організацій. • Зростання контингенту потенційних інклюзивних туристів через війну та старіння населення; • Увага та підтримка міжнародної спільноти: Війна спричинила значний приплив міжнародної допомоги та підтримки, що може включати фінансування для інклюзивних проектів у туризмі. • Мотивація до відновлення і розвитку: війна мотивує відновлення інфраструктури на нових засадах інклюзивності та доступності, а також навчання персоналу; • Доброзичливе населення 	<ul style="list-style-type: none"> • Обмежена доступність інфраструктури, особливо у невеликих містах та сільській місцевості: неповна адаптованих готелів, ресторанів, транспорту та відсутність доступних туристичних маршрутів. • Недостатня обізнаність і підготовка персоналу: Не вистачає кваліфікованих працівників туристичної галузі, які б знали особливості обслуговування людей з інвалідністю. • Втрата кадрового потенціалу галузі через міграцію та мобілізацію; • Недостатнє інформаційне забезпечення інклюзивного туризму; • Пошкодження багатьох інфраструктури та туристичних пам'яток внаслідок воєнних дій • Відсутність спеціалізованих туристичних компаній у сфері інклюзивного туризму; • Низька купівельна спроможність інклюзивних туристів в Україні; • Недосконала нормативно-правова база; • Відсутність належної підтримки зі сторони держави та соціальних фондів.
О (Можливості)	Т (Загрози)
<ul style="list-style-type: none"> • Використання міжнародних грантів та співпраця з міжнародними благодійними організаціями для відновлення та створення інклюзивної туристичної інфраструктури. • Розробка та впровадження законів, що підтримують розвиток інклюзивного туризму у контексті відновлення країни та соціального захисту осіб з інвалідністю (в т.ч. з числа ветеранів війни); • Впровадження різного роду інновацій у галузі туристичного обслуговування інклюзивних туристів з урахуванням міжнародного досвіду; • Поліпшення мобільності та фізіологічної спроможності інвалідів за рахунок досягнень у галузі медицини, ІТ-технологій, біотехнологій (створення біонічних протезів, новітні методики реабілітації) та лікування поранених у війні закордоном; • Розвиток програм підвищення кваліфікації працівників туристичної індустрії 	<ul style="list-style-type: none"> • Економічна нестабільність: фінансові труднощі суб'єктів підприємництва, зростаючий дефіцит державного бюджету та розмір військових витрат можуть уповільнити впровадження ініціатив з інклюзивного туризму. • Соціальні упередження щодо людей з інвалідністю можуть перешкоджати їхній інтеграції в туристичне життя країни. • Ризик подальших бойових дій, який може гальмувати інвестиції та відновлення, а також загрожувати безпеці туристів та місцевого населення. • Подальше падіння реальних доходів населення через інфляцію, повільні темпи зростання зарплат і соціальних виплат, і як наслідок, скорочення попиту на туристичні послуги. <p>Інтенсивний розвиток інклюзивного туризму в сусідніх країнах.</p>

*Власна розробка автора

Принцип соціальної справедливості, який є наріжним каменем збалансованого розвитку передбачає створення умов, за яких усі люди, незалежно від своїх фізичних можливостей або соціального статусу, мають рівний доступ до туристичних ресурсів та послуг.

Для безперешкодного користуватися туристичними об'єктами, ресурсами та послугами необхідно реалізовувати концепцію «універсального дизайну» при проектуванні будівель і споруд, транспорту, створенні рекреаційних середовищ та створенні різноманітних туристичних продуктів. Універсальний дизайн підтримує інклюзивність, дозволяючи людям з різними обмеженнями брати активну участь у повсякденному житті, зменшуючи потребу в спеціальних адаптаціях та забезпечуючи більшу незалежність та рівність (рис. 3.3)

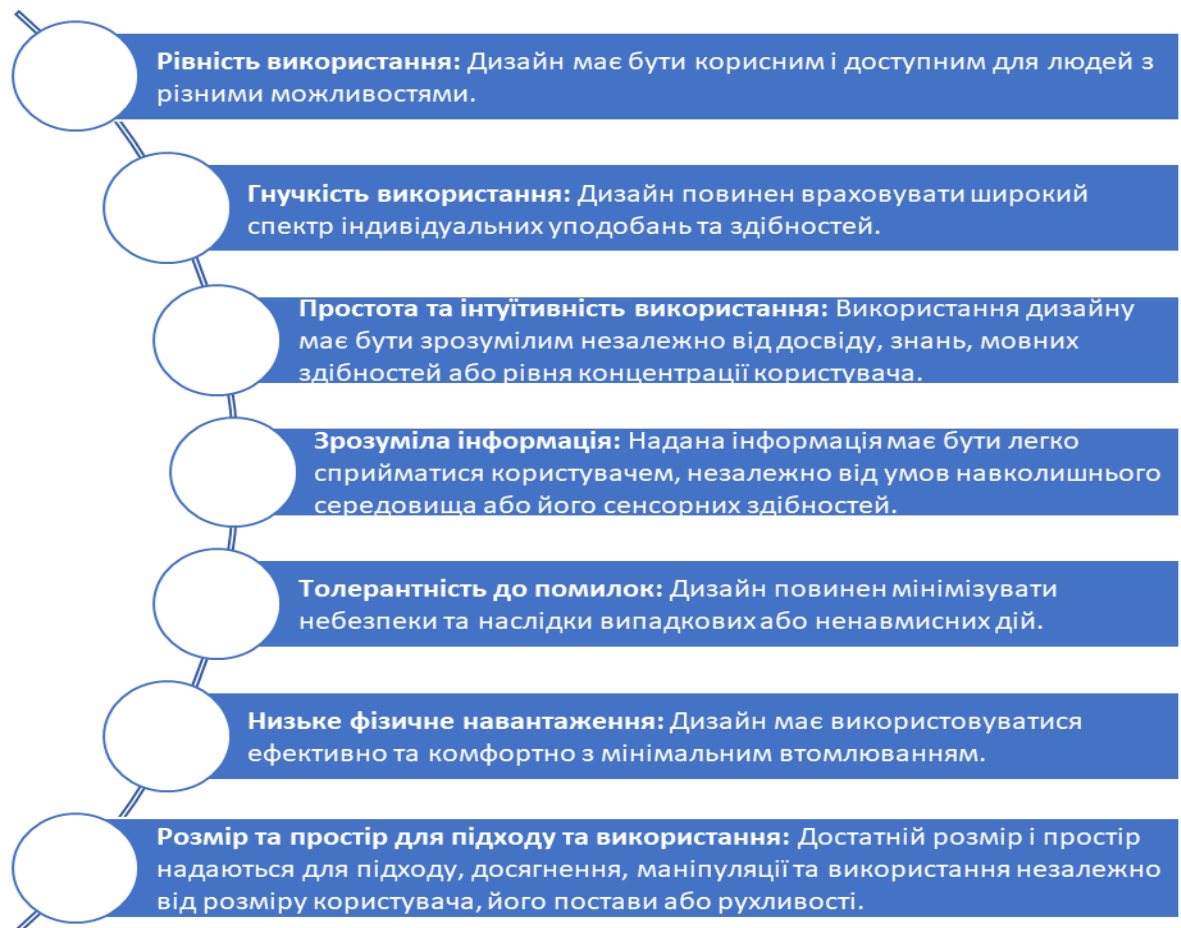

Рис. 3.3 – Основні принципи «універсального дизайну» в інклюзивному туризмі [11, с. 1139].

Соціальна справедливість також передбачає справедливе ціноутворення, щоб туристичні послуги були доступні для людей з різним рівнем доходів. Це

може включати спеціальні знижки або програми підтримки для малозабезпечених груп населення. Доступний туризм серед іншого передбачає й доступні ціни. Зважаючи на низький розмір пенсій людей з інвалідністю та неспроможність багатьох із них вести трудову чи підприємницьку діяльність, необхідно по можливості знижувати ціну різноманітних туристичних послуг – вартість вхідного квитка на туристичні об'єкти, ціну транспортних перевезень, послуг закладів харчування і розміщення.

Але при цьому не слід забувати і про дотримання іншого принципу – економічної ефективності. Тому, що мотивувати суб'єктів підприємництва знижувати вартість послуг для інклюзивних туристів, забезпечувати високу якість сервісу без додаткової плати за облаштування зручностей для цієї категорії осіб, держава чи місцеві органи влади повинні забезпечити компенсацію пільг, додаткових витрат чи інвестицій в інфраструктуру і обладнання.

У контексті соціальної справедливості важливим є розуміння та повага до культурної різноманітності туристів, їхніх фізичних та психологічних вад. Це потребує виховання толерантного суспільства, у якому немає місця булінгу та дискримінації, панують здорові та дружні відносини. Без дотримання принципів толерантності і поваги до кожної людини розвиток якісного інклюзивного туризму є неможливим [32, с. 481]. У випадку України важливо також формувати правильне сприйняття і ставлення до колишніх військових, які стали інвалідами на війні, оскільки крім фізичних вони часто мають і значні психологічні травми.

Дотримання принципу екологічної сталості в інклюзивному туризмі означає розвиток туристичних послуг і інфраструктури таким чином, що вони не тільки доступні для всіх людей, але й сприяють збереженню природного середовища і культурної спадщини. Це передбачає кілька ключових аспектів: мінімізацію впливу на навколишнє середовище, стійке управління ресурсами, використання екологічно сталих практик.

Природно-пізнавальний або екологічний туризм для людей з обмеженими можливостями вважається одним із найбільш доступних, як за ціною, так і за

умовами перебування у середовищі. Він потребує відносно невеликих інвестицій в облаштування інклюзивного простору. При організації мандрівок у зелених зонах лісів, парків та скверів важливо, щоб були наявні доріжки із твердим покриттям, які б з'єднували туристичні пам'ятки, туалети та інші об'єкти сервісу. Такі маршрути повинні бути облаштовані лавками та джерелами питної води, доступними для людей, які користуються інвалідними візками або іншими допоміжними засобами. Каналізаційні люки і решітки біля дерев мають бути встановлені в одному рівні з поверхнею тротуару та надійно закріплені.

Розвиток екологічного туризму та агротуризму в Україні може принести користь як для сільських мешканців, сприяючи соціально-економічному прогресу регіону та збереженню національних традицій, так і для відпочиваючих, включаючи осіб з інвалідністю. Агротуризм відкриває додаткові можливості для фізичного та духовного оздоровлення, надає психологічне задоволення від нових вражень, таких як приготування місцевих страв, взаємодія з тваринами, риболовля, кемпінг та сплави на байдарках [29, с. 194].

Стратегічний напрям «розумний розвиток» передбачає використання в процесі організації інклюзивного туризму інноваційних технологій, цифрових засобів, відповідного програмного та науково-методичного забезпечення.

Так, з початку пандемії COVID-2019, а особливо після повномасштабного вторгнення росії на територію нашої країни, були імплементовані численні ініціативи та проекти, спрямовані на доступність цифрових сервісів для різних категорій громадян, у тому числі особливо чутливих під час воєнних дій [5, с. 173].

Впровадження допоміжних цифрових технологій включає розробку та застосування програмних або апаратних рішень, які дозволяють людям з інвалідністю доступати та взаємодіяти з веб-контентом. Ось деякі з основних технологій:

- 1. Програми для читання з екрану:** Ці програми використовують синтез мовлення для читання тексту на веб-сторінках, що допомагає людям із вадами зору або незрячим.

2. **Екранні лупи:** Ці інструменти дозволяють збільшувати текст або зображення на екрані, допомагаючи людям з порушеннями зору.

3. **Дисплеї Брайля:** Апаратні пристрої, які перетворюють текст на шрифт Брайля, дозволяючи незрячим особам читати веб-контент за допомогою дотику.

4. **Програмне забезпечення для розпізнавання мовлення:** Дозволяє користувачам керувати комп'ютером голосом та диктувати текст, що полегшує доступ для осіб з обмеженими можливостями рук.

5. **Субтитри та титри:** Надають текстовий опис звукової доріжки аудіо та відео контенту, сприяючи доступності для людей із порушеннями слуху.

6. **Усний переклад мовою жестів:** Цифровий переклад мовою жестів для відео контенту, що допомагає людям із вадами слуху зрозуміти розмовний вміст.

7. **Мобільні додатки:** допомагають вирішувати повсякденні задачі, надаючи підтримку у різноманітних ситуаціях. Вони надають змогу читати текст людям з порушеннями зору; дозволяють у режимі реального часу перетворювати мову жестів чи звичайну мову у текст. Це дозволяє ефективно комунікувати з людьми із порушеннями слуху та людьми похилого віку, які не можуть швидко сприймати інформацію [5, с. 148, 166]. Такі мобільні додатки все більше починають застосовувати у музеях та на інших арт-об'єктах.

Сучасні технології дозволяють підвищити доступність арт-об'єктів та архітектурних пам'яток для людей із обмеженими можливостями. Відзначимо, що дизайн додатків слід будувати таким чином, щоб їхній контент був доступний рівною мірою усім відвідувачам музею незалежно від стану їхнього здоров'я.

Багато організаційних труднощів щодо забезпечення доступу до мистецьких об'єктів чи архітектурних пам'яток виникає при роботі із незрячими людьми. При організації екскурсій цієї категорії осіб насамперед потрібно подбати про замовлення спеціалізованого транспорту. Шлях від найближчої зупинки до входу в арт-об'єкт повинен бути облаштований відчутними розпізнавальними смугами із зазначенням маршруту [21, с. 691].

У самому музеї чи галереї при вході повинні бути розташовані тактильні план-схеми приміщення (у вигляді об'ємних макетів чи у рельєфно-графічній

формі), щоб мати змогу ознайомитися не лише зі схемою руху, але й розташуванням певних експонатів, ліфтів, туалетів, евакуаційних виходів тощо. Для уникнення падінь зі сходів, першу і останні сходинки слід зробити із рифленою поверхнею. Також для незрячих доцільно б було облаштувати окремі напрямні доріжки, які б відрізнялися за структурою і кольором від прилеглого традиційного підлогового покриття (прогумовані або килимові) і давали б змогу самостійно розпізнати їх на дотик чи візуально.

Біля кожного експонату повинна бути розміщена табличка з його описом шрифтом Брайля, яку з метою економії місця можна зробити з прозорого пластику і розмістити поверх таблички із плоскодрукарським шрифтом, призначеної для здорових відвідувачів. Відзначимо, що сучасні технології 3D-друку дозволяють створювати точні тактильні копії тактильні копії не лише скульптур, а й архітектурних об'єктів та картин (рис. 3.4).

Рис. 3.4 – Способи забезпечення доступності мистецьких об'єктів для незрячих

За третім стратегічним напрямом «Інклюзивне зростання» необхідно впроваджувати заходи, які б дозволили розвивати місцевий потенціал

інклюзивного туризму, диверсифікувати діяльність суб'єктів туристичного підприємництва, відкривати нові ринкові «ніші» тощо.

З огляду на те, що люди з фізичними вадами, хворобами та пенсіонери віддають перевагу рекреації у санаторно-лікувальних закладах, необхідно звернути увагу на поліпшення умов проживання та обслуговування для відвідувачів з особливими потребами у діючих санаторіях Трускавця, Моршина, Східниці, Солотвино, Миргорода, Немирова, Сатанова, Берегово, Косино, Поляни тощо.

Для якісного надання послуг інвалідам та людям похилого віку важливим є підвищення кваліфікації працівників туристичної індустрії: готелів, закладів харчування, музеїв, підприємств транспортного забезпечення тощо. Вони повинні пройти навчання на курсах соціальної психології, надання першої медичної допомоги, реабілітації тощо.

Підготовка фахівців для туристичної сфери у системі вищої освіти також повинна враховувати інклюзивний напрям. Цьому сприятиме обмін європейським досвідом через освітні програми Європейського Союзу, такі як Erasmus+, «TAD» та інших. Вони відкривають можливості за фінансової підтримки європейських інституцій брати участь у короткотермінових освітніх програмах, стажуваннях тренінгах і волонтерських програмах за кордоном.

Вирішення потреб осіб з інвалідністю у туристичній сфері є складним завданням, яке не можна подолати без спільних зусиль туристичних фірм, готелів та екскурсоводів. Тому необхідно вживати комплексних заходів для пропагування ідеї доступності. Лише інтегрований підхід забезпечить особам з інвалідністю можливість вільно подорожувати, а також сприятиме рівному доступу до відпочинку.

РОЗДІЛ 4

ОХОРОНА ПРАЦІ

4.1. Основи охорони праці і заходи безпеки під час організації туристичних подорожей

Гарантування безпеки під час подорожі – одна з найважливіших і найскладніших проблем туризму. В будь-якій мандрівці завжди присутній елемент випадковості, й усунути його неможливо.

Основи охорони праці та заходи безпеки при організації інклюзивних туристичних подорожей потребують особливої уваги, оскільки йде мова про роботу з людьми, які мають обмежені фізичні можливості, а отже не одразу можуть розпізнати потенційні ризики, запобігти їм чи належним чином на них відреагувати. Тому на працівників туристичних компаній, готелів та ресторанів покладається значно більша відповідальність за належне дотримання безпекових заходів, оскільки від цього значною мірою залежить життя та здоров'я людей, під чиїм наглядом чи опікою вони перебувають. Фахівці туристичного супроводу під час інклюзивних екскурсій повинні усебічно опікуватися членами групи і надавати інформацію про правила поведінки та безпеки.

Створення системи охорони праці на підприємствах туристичної індустрії передбачене Кодексом цивільного захисту України. У загальному, законодавство про охорону праці складається з цього Кодексу, Кодексу законів про працю України, Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності" та прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів.

Фахівцям туристичного супроводу слід проводити більше запобіжних заходів, щоб мінімізувати випадковості, що призводять до нещасних випадків. Розв'язання проблеми залежить від того, наскільки добре знають і грамотно виконують основні правила техніки безпеки, передусім екскурсивод, а також усі

туристи. Ці правила складаються з детального вивчення екскурсійного маршруту (особливо в міських зонах) та уміння долати складні ділянки маршруту.

Перед екскурсією слід організувати обов'язковий інструктаж з питань безпеки для усіх учасників. Це може включати правила поведінки під час небезпек, з якими можуть зустрітися туристи, та процедури дії в разі надзвичайних ситуацій. Окрім того, гіді та персонал, які супроводжують людей з обмеженими можливостями повинні надавати важливі вказівки та інструкції щодо безпеки під час самої подорожі.

Загалом, організація подорожей для людей з обмеженими можливостями вимагає дотримання спеціальних правил техніки безпеки, щоб забезпечити комфорт і доступність для всіх учасників. Найбільш важливі безпекові правила наступні:

1) Ретельне планування та координація подорожей. Перед початком подорожі необхідно детально спланувати всі аспекти маршруту, включаючи транспорт, проживання та доступ до різноманітних місць. Важливо також заздалегідь уточнити індивідуальні потреби кожного учасника. Необхідно врахувати можливі ризики на маршруті та підготувати план дій у разі надзвичайних ситуацій, в т.ч. й наявність сховищ на випадок повітряних тривоги.

2) Доступність і безпека транспорту. Необхідно переконатися, що весь транспорт, який буде використовуватись у подорожі, адаптований для людей з обмеженими можливостями. Це включає наявність пандусів, підйомників та спеціальних крісел.

Автобуси екскурсійного класу повинні бути оснащені системою кондиціонування повітря, аудіо- і відеосистемою, анатомічними сидіннями з регульованою спинкою і відповідати найсуворішим вимогам для комфортної і безпечної подорожі. Не рекомендовано обирати транспорт, у якого високі підніжки, вузькі двері, а також відсутні додаткові засоби безпеки і конструкції. При посадці в автобус, виході з нього, а також за прискорення й уповільнення руху транспорту, відсутність таких засобів або обмеження в оснащенні ними автобуса може призвести до нещасного випадку.

3) **Безпека проживання та організації харчування.** Готелі та інші місця для проживання, а також заклади громадського харчування повинні бути перевірені на предмет доступності і безпеки: наявність широких дверей, безбар'єрних туалетів та душових, а також тривожних кнопок у номерах.

Територія готельно-відпочинкового комплексу має бути пристосована для переміщення нею незрячої людини:

- а) ніяких навісів і дашків, що стирчать, труб і т. ін.;
- б) на доріжках повинні бути рельєфні позначки (перед сходами, на перехрестях тощо);
- в) кожна будівля повинна мати біля входу, навіть «чорного» і закритого, брайлівську позначку з назвою, функціональністю входу, режимом роботи тощо;

Територія, на якій розташований певний готель, ресторан чи кафе, має бути придатною/пристосованою для пересування особи на колісному кріслі.

Увесь шлях, враховуючи шлях із паркувального місця, має бути рівним та гладким, без зайвих дизайнерських перешкод, як-от сходи, скульптури та ін. Усі зайві предмети, а також баки для сміття мають бути розміщені за межами доріжки пересування.

Головний вхід готелю, ресторану чи кафе має бути облаштований відповідним пандусом, якщо там передбачені сходи. Пандус повинен мати відповідний нахил, враховуючи будівельні норми, мати рівну та гладку поверхню з захисними бордюрами по краях (щоб уникнути перекидання крісла колісного), а також мати поруччя з двох сторін пандуса. Місця біля входу має бути достатньо для маневрування кріслом колісним. Вхід у приміщення має бути доволі широким, враховуючи всі типи крісел колісних. Усі дверні ручки у приміщенні мають бути не кулястої форми.

Номер для осіб з інвалідністю має бути близько до ліфта, сходів, пожежного виходу, тобто повинен має розміщуватись так, щоб особа з інвалідністю по зору легко увійшла в номер і вийшла із нього за будь-якої штатної чи позаштатної ситуації. Необхідно переконатися, що номери обладнані

тривожними кнопками та інструкціями з евакуації, розробленими для людей з обмеженими можливостями.

4) **Належна підготовка персоналу:** Всі особи, залучені до організації та проведення подорожі, повинні пройти відповідне навчання з надання допомоги людям з обмеженими можливостями, евакуації, а також знати основи першої допомоги у випадку виникнення надзвичайної ситуації. Персонал повинен вміти ефективно спілкуватися з людьми з обмеженими можливостями, використовуючи необхідні засоби та методи. Незважаючи на безбар'єрність певної споруди, персонал має знати і вміти застосовувати елементарну техніку переміщення людини на колісному кріслі.

Рух униз. Якщо це сходи, бордюр чи схил, найкраще це зробити, піднявши візок на баланс, спустити його передом до перешкоди, або обернувши його задом до перешкоди. У будь-якому випадку опускати потрібно повільно, не виконуючи зайвих поштовхів, які можуть призвести до надмірного навантаження.

Рух вгору. Якщо це сходи, або бордюр найкраще це зробити, повернувши візок передом до перешкоди і, піднявши його, заїхати на перешкоду, або, повернувши візок задом до перешкоди, поставивши його на баланс, потягти на себе. Піднімати треба теж повільно.

5) **Екстрені процедури:** Розробка та роз'яснення екстрених процедур для усіх учасників, включаючи евакуацію в разі надзвичайних ситуацій. Важливо мати чіткий план, Мати чітко визначений, протестований та зрозумілий для всіх учасників план евакуації. Слід використовувати системи оповіщення, які підходять для людей з обмеженими можливостями (сигнальні лампи, звукові сигнали).

6) **Особисті допоміжні засоби:** Потрібно упевнитися в тому, що усі необхідні особисті допоміжні пристрої (наприклад, візки, ходунки) наявні та в належному стані.

7) **Медичне забезпечення:** Наявність доступу до необхідних медикаментів та медичного обладнання для учасників, а також знання місця розташування

найближчих медичних установ. Також супроводжуючі повинні знати медичні потреби та стан здоров'я кожного учасника, мати план дій на випадок погіршення здоров'я. Необхідно розпитати заздалегідь батьків, опікунів, учителів або друзів осіб з інвалідністю про специфічні правила безпеки при роботі з ними. Наприклад, людина з розумовою відсталістю може не усвідомлювати, які ситуації для неї є небезпечними, а люди з синдромом Дауна можуть легко ушкодити спинний мозок при різких рухах голови.

При супроводі незрячих осіб гід повинен вести підопічного найбезпечнішою ділянкою маршруту. Наприклад, якщо проїжджа частина ліворуч, то особа з інвалідністю по зору має йти праворуч від супроводжуючого. Потрібно дотримуватися найзручнішої для підопічного швидкості, і попереджати його про всі перешкоди, які виникають на шляху. Найкраще це робити за допомогою сигналів.

Гідові небажано супроводжувати більше однієї незрячої особи. У такому разі складніше контролювати безпеку туристів, знижується маневреність. Та якщо немає іншого виходу, треба виконувати певні застережні дії. Якщо доводиться супроводжувати двох людей, то вони повинні йти з обох боків, тримаючись за провідника. Якщо доводиться супроводжувати від двох до чотирьох осіб, то третій і четвертий тримаються за руки першого й другого так, як перший і другий за гіда.

У транспорті особа з інвалідністю по зору повинна перебувати в такому місці й положенні, щоб у разі позаштатної або аварійної ситуації ризик травми був знижений до мінімуму. Бажано, щоб особа з порушеннями зору сиділа обличчям у напрямку руху транспорту. З транспортного засобу завжди супроводжуючий повинен виходити першим.

Відвідувачам під час екскурсій об'єктами також слід бути уважними та обережними: утримуватися від непотрібних рухів, бути уважними, уникати небезпечних предметів або небезпек ураження струмом, падіння зі сходів тощо. Потрібно виконувати всі інструкції і попередження, які надаються організаторами екскурсії та персоналом об'єкта; дотримуватися позначень

безпеки, не заходити на небезпечні ділянки і не ризикувати своїм життям або здоров'ям. Якщо під час екскурсії виникає небезпечна ситуація або загроза, слід негайно повідомити про це відповідні органи безпеки або гідів туру. Також потрібно пам'ятати про місцезнаходження ближніх виходів та способи швидкого покидання об'єкта в разі потреби.

4.2. Пожежна безпека

Пожежна безпека є надзвичайно важливою під час інклюзивного туризму.

Метою пожежної безпеки є сукупність заходів щодо попередження виникнення пожежі на визначеному чинними нормативами рівні, а у випадку виникнення пожежі - обмеження її розповсюдження, своєчасне виявлення, гасіння пожежі, захист людей і матеріальних цінностей. Пожежна безпека повинна забезпечуватися системою запобігання пожежі, системою протипожежного захисту і системою організаційно-технічних заходів.

Усі об'єкти, що використовуються для проведення екскурсій інклюзивного спрямування повинні бути обладнані протипожежною сигналізацією, автоматичними системами і первинними засобами пожежогасіння. Повинні бути розроблені і розміщені на видному місці плани евакуації, інструкції з протипожежної безпеки, інструкції щодо користування вогнегасниками, номери екстрених служб. Евакуаційні виходи повинні бути розчищені, сміття своєчасно прибрано.

Під час екскурсій воєнними об'єктами туристи повинні неухильно дотримуватися інструкцій та правил об'єкта; уважно слухати і дотримуватися інструкцій гіда або персоналу об'єкта щодо пожежної безпеки. Вони надають важливі вказівки щодо поведінки відвідувачів в разі пожежі та користування протипожежними засобами.

Відвідувачам доцільно ознайомитися з планом евакуації об'єкта, місцезнаходження евакуаційних виходів, особливостями пожежних сигналів, розміщенням засобів пожежогасіння. Необхідно бути уважними до сигналів пожежної сигналізації та відразу реагувати на них. У разі пожежі потрібно

дотримуватися вказівок персоналу об'єкта або гіда та швидко залишити зону небезпеки.

На території природних об'єктів забороняється користуватися відкритим вогнем (сірниками, запальничками, палити сигарети), оскільки тут високою є ймовірність займання сухої трави чи гілок.

Відвідувачам доцільно уникати застосування вогнегасників без дозволу і нагальної необхідності, навіть у випадку реальної пожежі. При виникненні останньої слід негайно повідомити про це працівників об'єкта та дотримуватися їхніх інструкцій.

Під час туристичних екскурсій об'єктами, розташованих у лісових масивах, полях чи інших формах природного середовища необхідно дотримуватися загальних правил користування відкритим вогнем, розпалюванням вогнищ, паління, визначених відповідними Інструкціями.

4.3. Інструкція з охорони праці та пожежної безпеки

ПРИМІРНА ІНСТРУКЦІЯ З ОХОРОНИ ПРАЦІ ТА ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ ПІД ЧАС ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКСКУРСІЙ І ПОХОДІВ У СФЕРІ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ

1. Загальні положення

1.1. Ця інструкція розроблена для забезпечення безпеки праці та пожежної безпеки під час організації екскурсій та походів у сфері інклюзивного туризму.

1.2. Інструкція є обов'язковою для всіх працівників, які залучені до організації та проведення екскурсій і походів.

1.3. Кожен працівник чи супроводжуючий повинен пройти навчання з основ охорони праці та пожежної безпеки, а також мати доступ до цієї інструкції.

2. Загальні вимоги охорони праці

2.1. Групи, що здійснюють екскурсію, подорож, формуються з числа учасників, які об'єднуються на добровільних засадах за спільними інтересами. До складу групи включаються тільки учасники, які за станом здоров'я не мають

протипоказань для участі у запланованій екскурсії, подорожі. Склад групи повинен бути оптимізований відповідно до певного виду інвалідності.

2.2. Організатор екскурсії повинен одержати, у разі потреби, дозвіл на відвідування об'єктів, територій, на яких встановлено особливий режим відвідування;

2.3. При проведенні екскурсій туристичними об'єктами учасники зобов'язані суворо дотримуватися встановлених правил поведінки, своєчасно виконувати розпорядження керівника групи, що проводить екскурсію, подорож, та супроводжуючих осіб;

2.4. Керівник групи та його заступник (заступники) під час проведення екскурсії, подорожі відповідають за життя та здоров'я її учасників згідно із законодавством України.

3. Вимоги охорони праці перед проведенням туристичного походу, екскурсії

Керівник групи та супроводжуючі особи, що проводять екскурсію, подорож, зобов'язані

3.1. Перевірити наявність медичних актів, індивідуальних засобів захисту та наявності спеціального обладнання для людей з обмеженими можливостями.

3.2. Переконатися, що всі маршрути адаптовані та безпечні для використання людьми з будь-якими особливостями.

3.3. Ознайомити учасників екскурсії, подорожі з планом та затвердженим маршрутом їх проведення, історичними та географічними особливостями території, об'єкта (об'єктів), де буде проходити екскурсія, подорож;

3.4. Провести цільовий інструктаж з учасниками з питань охорони праці та безпеки життєдіяльності під час екскурсії, подорожі згідно з вимогами

3.5. Провести інформування учасників екскурсії, подорожі про фактори ризику в запланованій екскурсії, подорожі (за їх наявності) і про відповідні заходи щодо запобігання травматизму.

4. Вимоги охорони праці під час проведення туристичного походу, екскурсії

Керівники групи та супроводжуючі особи зобов'язані:

4.1. Забезпечити дотримання правил пожежної безпеки, безпеки життєдіяльності, охорони природи, пам'яток історії і культури тощо;

4.2. Вживати заходів, спрямованих на забезпечення безпеки учасників екскурсії, подорожі, зокрема щодо зміни маршруту, припинення екскурсії, подорожі у зв'язку з виникненням небезпечних природних явищ та з інших обставин, що становлять загрозу безпеці учасників;

4.3. Дотримуватися затвердженого маршруту та плану екскурсії, подорожі (крім випадків, пов'язаних зі зміною маршруту чи плану з метою забезпечення безпеки учасників);

4.4. Не допускати безпідставного поділу групи, що здійснює екскурсію, подорож, відставання окремих учасників, а також вибуття окремих учасників екскурсії, подорожі без супроводу одного із заступників керівника (від'їзд одного чи декількох учасників можливий лише за умови, що в групі, що здійснює екскурсію, подорож, два або більше заступників керівника);

4.5. Постійно моніторити стан здоров'я учасників екскурсії та негайно реагувати на будь-які зміни.

4.6. Ознайомити всіх учасників про правила евакуації при пожежі і переміщення до сховищ у випадку повітряних тривог.

5. Вимоги охорони праці в аварійних ситуаціях

5.1. При аварійній ситуації (раптовому виникненні умов, що загрожують життю та здоров'ю учасників екскурсії, подорожі) керівник групи повинен ужити заходів щодо збереження життя і здоров'я учасників екскурсії, подорожі, виходячи з конкретної ситуації та реальної наявності сил і засобів для ліквідації небезпечної ситуації;

5.2. У разі нещасного випадку необхідно терміново організувати надання першої домедичної допомоги потерпілому та його доставку до закладу охорони здоров'я, викликати за потреби екстрену медичну допомогу;

5.3. Керівник групи повинен повідомити про нещасний випадок, що стався, керівника організації, що проводить екскурсію (подорож) та інші відповідні служби;

6. Після закінчення туристичного походу, екскурсії

6.1. Керівник повинен перевірити за списком наявність членів групи.

6.2. Потрібно здійснити перевірку місць відпочинку та екскурсій на предмет залишків вогню або його наслідків.

6.3. Необхідно оновити засоби пожежної безпеки у разі їх використання або зношення.

6.4. Учасники групи повинні перевірити наявність і здати на зберігання спеціальний одяг і спорядження, яке вони отримували перед екскурсією (походом)

7. Заключні положення

7.1. Кожен працівник, залучений до організації екскурсій та походів, повинен дотримуватися цієї інструкції та вносити пропозиції щодо її удосконалення.

7.2. Порушення вимог інструкції може призвести до дисциплінарної відповідальності.

7.3. Інструкція переглядається раз на рік або за потребою вносити зміни на основі зворотного зв'язку та аналізу інцидентів.

ВИСНОВКИ

1. Дотримання філософії і принципів гостинності сприяє розвитку концепції інклюзивного туризму, зміст якої полягає у безперешкодному отриманні морального задоволення, розширенні кругозору та знайомстві з новими культурами, відпочинку та рекреації усіх подорожуючих, в тому числі й туристів з обмеженими можливостями: інвалідністю, надмірною масою тіла, людей похилого віку, малолітніх дітей, вагітних жінок тощо. Застосування інклюзивного підходу в організації відпочинку дозволяє людям з особливими потребами відчувати себе важливими клієнтами індустрії туризму і рекреації. Це сприяє зменшенню соціальної нерівності та стимулює розвиток гуманізму та толерантності у відносинах між людьми.

2. Значення розвитку інклюзивного туризму полягає у виконанні ним низки важливих функцій: соціально-виховної, економічної, освітньої, реабілітаційної та ін. Попри це до основних перешкод розвитку цього туризму належать: нерозвинена інфраструктура та відсутність умов фізичного доступу до більшості туристичних об'єктів для людей з обмеженими можливостями, відсутність розроблених маршрутів для інклюзивних туристів, неналежне інформаційне забезпечення інклюзивного туризму, недостатня фінансова підтримка, недостатня кваліфікація персоналу туристичних компаній, неповнота нормативної бази та відсутність системи методичного супроводу інклюзивного туризму.

3. Ринок доступного туризму є досить динамічним і відкриває перед суб'єктами туристичного бізнесу нові можливості та конкурентні переваги. Оскільки люди з особливими потребами зазвичай не подорожують самі, їх часто супроводжують родичі або друзі, то значне покращення доступності туристичних послуг може відчутно збільшити внесок туристів з особливими потребами у розвиток економіки окремих регіонів та країни.

4. Основними організаційними формами інклюзивного туризму є: самостійні подорожі, подорож із залученням друзів, членів сім'ї, опікунів у якості супроводжуючих, подорожі із залученням волонтерів, Подорож із супроводом

людини залученої за рахунок зменшення ціни за тур. Ключовими елементами планування та організації екскурсій для осіб з обмеженими можливостями є: маршрут, екскурсійний текст, використання спеціальних прийомів показу та розповіді, організація супроводу екскурсантів, тривалість екскурсії, організація відпочинку та санітарних зупинок, транспортне обслуговування

5. Основну цільову аудиторію інклюзивного туризму формують люди з інвалідністю, оскільки саме ця категорія осіб характеризується найбільшими обмеженнями щодо сприйняття навколишнього середовища і пересування у ньому, а отже - потребує особливих умов організації подорожі. Чисельність людей з інвалідністю в Україні перевищує 3 млн. осіб. Лише за час повномасштабної війни їх кількість зросла на 300 тис. осіб і ця негативна динаміка продовжується. Найбільшу питому вагу у структурі осіб з інвалідністю на початок 2023 р. займали інваліди III групи – 54,1%, найменшу – інваліди I групи – 7,5%.

6. Топ-5 областей за кількістю інвалідів сьогодні складають Львівська Дніпропетровська, Одеська, Харківська області та місто Київ. Лідерство Львівщини у цьому рейтингу є наслідком внутрішніх переміщень людей зі Сходу на Захід починаючи з 2014 р. і особливо після 2022 р.; високий рівень доступності міського середовища для інклюзивних осіб; надзвичайно сприятливі умови для лікування і реабілітації, значний туристично-рекреаційний потенціал регіону, толерантність місцевого населення.

7. Важливе значення для розвитку інклюзивного туризму в Україні має не лише характер обмежень, але й вікова структура осіб з інвалідністю, їхній статус та рівень фінансових доходів, що значною мірою визначають схильність до подорожей і рівень платоспроможного попиту на туристичні послуги. На жаль, низький рівень пенсій по інвалідності не дозволяє забезпечити масовість інклюзивного туризму в Україні.

8. Основні організаційні проблеми розвитку інклюзивного туризму в Україні насамперед пов'язані з інфраструктурним, кадровим та інформаційним забезпеченням цього сегменту туристичної сфери, а також організацією роботи

туристичних компаній. Попри збільшення архітектурної і транспортної доступності українських міст в останні роки, ці зрушення в основному стосуються лідерів туристичного ринку України – Києва, Львова, Одеси. У невеликих містах та сільській місцевості ситуація майже не покращується.

9. Для якісного планування та організації подорожей для людей з обмеженими можливостями, відповідним державним інституціям та суб'єктам туристичного підприємництва Україні корисно було б звернути увагу на досягнення інших країн у цьому напрямі. Однак, підвищення активності осіб з обмеженими можливостями у житті суспільства залежить не тільки від правових та соціальних ініціатив у сфері туризму, а й від створення орієнтованого на клієнта сервісу, який реалізує ідею гостинності.

10. Розвиток інклюзивного туризму на національному та регіональному рівнях потребує застосування стратегічного підходу. Основними стратегічними напрямками цього розвитку є: збалансований розвиток, розумний розвиток та інклюзивне зростання. Також для того, щоб подолати проблеми становлення та розвитку інклюзивного туризму необхідно консолідувати зусилля усіх учасників туристичної сфери у створенні унікальних туристичних маршрутів для осіб з обмеженими можливостями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антонюк Д.А., Барський Ю.М., Савчук А.Ю. Актуалізація інклюзивного вектора стратегії сталого розвитку туристично-рекреаційної діяльності в регіонах України. *Наукові праці ДонНТУ. Серія: «Економічна»*. 2021. №1(23)-2(24). С. 106-114.
2. Барна Н.В., Коротєєва А.В. Інклюзивно-реабілітаційний туризм: посібник. 2020. Київ: Університет «Україна». 125 с. URL: https://zelena.org.ua/sites/default/files/posibnyk_inklyuzyvnyu_turyzm.pdf
3. Безугла Л.С., Куваєва Т.В., Герасименко Т.В. Проблеми розвитку інклюзивного туризму в Україні та Європі. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 43. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-43-3>.
4. Бугіль С.Я. Розвиток інклюзивного туризму в Україні як засобу соціальної реабілітації людей з обмеженими можливостями. Transformation of Ukraine's economy: formation of an inclusive economy system and functionality of financial inclusion : Scientific monograph. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2023.С. 79-99.
5. Давиденко Г. Цифрова інклюзія та доступність: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2023. 240 с.
6. Жеребко І. Можливості впровадження соціальної послуги інклюзивного туризму в Україні. *Social Work and Education*, 2021. Vol. 8, №. 2. pp. 175-189. DOI: 10.25128/2520- 6230.21.2.4.
7. Інклюзивний туризм як комплексний підхід для створення сприятливого суспільного середовища. URL: <https://naiu.org.ua/inklyuzyvnyj-turyzm-yak-kompleksnyj-pidhid-dlya-stvorennya-spryyatlyvogo-suspilnogo-seredovyshha/>
8. Інклюзивно-реабілітаційний туризм. URL: https://www.sgpinfo.org.ua/sites/default/files/pdf/inklyuzyvnyu_turyzm_.pdf
9. Інформація щодо надання статусу учасника бойових дій. URL: <http://dsvv.gov.ua/dostup-do-publichnoji-informatsiji/informatsiya-schodo-nadannya-statusu-uchasnyka-bojovyh-dij.html>

10. Конвенція про права інвалідів. Прийнята Резолюцією 61/106 Генеральної Асамблеї ООН від 13 грудня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 03.10.2022)
11. Краснокутська Ю.В., Леонов О.С. Особливості забезпечення інклюзії в туризмі. *Молодий вчений*. 2018. №11 (63). С. 1137-1142.
12. Ладонько Л.С., Переверзева А.В. Понятійно-термінологічні основи інклюзивного туризму як нового напрямку розвитку регіональної економіки. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип.28. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-28-51>
13. Міжнародний день боротьби за права людей з інвалідністю. URL: <https://www.bsmu.edu.ua/blog/mizhnarodnyj-den-borotby-za-prava-lyudej-z-invalidnistyu/>
14. Національна Стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. Схвалена розпорядженням КМУ № 366-2021-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>
15. Оболенцева Л.В., Буцька Ю.В. Проблеми та перспективи розвитку інклюзивного туризму в Україні. *Міжнародна науково-теоретична інтернет-конференція «Місто. Культура. Цивілізація: виклики сучасності»*, квітень 2021 р., м. Харків. С. 229-232.
16. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua/>
17. Павліха Н., Цимбалюк І., Савчук А. Сталий розвиток туризму та рекреації: сучасні виклики й перспективи для України: монографія Луцьк : Вежа-Друк, 2022. 211 с. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/20754/1/tyruz_m_2022.pdf
18. Поколюдна М.М., Корнеєва С.Г., Коваленко Д.В. Особливості організації та проведення екскурсій для осіб з обмеженими можливостями. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні економічні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2019. Вип.10. С. 209-218.
19. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GH3AN00A.html

20. Про туризм: Закон України від 15 вересня 1995 р. № 324/95-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр#Text>.
21. Радіонова О. М. Сучасні арт-об'єкти та інклюзивний туризм: діалектика співвідношень. Економіка і суспільство. 2018. Вип. 18. С. 690-694. URL: http://www.economyandsociety.in.ua/journal/18_ukr/96.pdf
22. Романенко Т. Проблеми розвитку інклюзивного туризму в Україні *Тенденції розвитку туристичної індустрії в умовах глобалізації: Матеріали I-ої Міжнародної науково-практичної конференції, 27 – 28 квітня 2017 р.* Ужгород: ПП «Інватор», 2017. С. 61-63.
23. Сайт «Все про туризм. Туристична бібліотека». Інклюзивний реабілітаційно - соціальний туризм – розвиток нового виду реабілітації осіб з інвалідністю в Україні URL: https://tourlib.net/statti_ukr/inclusive-tourism.htm.
24. Слатвінська Л. А. Перспективи розвитку інклюзивного туризму в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2020. № 5. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1684>. DOI: [10.32702/2307-2156-2020.5.59](https://doi.org/10.32702/2307-2156-2020.5.59)
25. Соціальний захист населення України 2022: статистичний збірник. Державна служба статистики України. Київ, 2023. 116 с. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/10/zb_szn_2022.pdf
26. Стесенко З.Д., Мозолев О.М. Інклюзивний туризм: сутність та специфіка його організації. *Актуальні проблеми розвитку освіти в сфері туризму, фізичної культури та спорту : матеріали IV всеукр. наук-практ. конф. (Хмельницький, 26 лютого 2021 р.)* : ХГПА, 2021. С. 144–149.
27. Транскордонний мікро-проект: «Захист громадянських прав осіб з інвалідністю і створення можливостей для них пізнавати унікальну культурну і архітектурну спадщину міст Львова і Перемишля». URL: <https://lart.lviv.ua/user/files/Zbir-informacii-Accessible.pdf>
28. Хрущ, Ю. М., Іванова В. М., Медведський Р. С. Туризм для інвалідів : сучасні підходи до визначення поняття. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Географічні науки.* Херсон, 2017. № 6. С. 206-211.

29. Чайка С. Європейські практики інклюзивного туризму: досвід для України. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2022. Випуск 43, с.189–196.
30. Черевко О.В., Белоусова Н.В., Головчук Ю.О. Оцінка доцільності використання методики прогнозування регіонального економічного розвитку інклюзивного туризму. *Актуальні проблеми економіки*. №2 (236), 2021. С. 4-11.
31. Чупіна К.О. Аналіз розвитку інклюзивного туризму закордоном. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні економічні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2020. Вип.11. С. 121-127.
32. Шекера С.С., Черноусова С.С., Саленко Р.Р., Швець Л.О. Розвиток інклюзивного туризму в Україні для підвищення якості та комфорту життя українців. *Наука і техніка сьогодні. Серія «Економіка»*. 2024. № 2 (30). С. 475-485.
33. Як займатися доступним туризмом: посібник. Видавництво Львівської політехніки. Львів. 2021. 111 с. URL: <https://lart.lviv.ua/user/files/Posibnyk-Jak-zajmatysia-dostupnym-turyzмом.pdf>
34. Якименко-Терещенко Н.В., Холодок В.Д. Управління інклюзивним туризмом на регіональному рівні. *Вісник НТУ «ХПІ» (економічні науки)*. 2022. №3. С. 33-37
35. Яріко М. О. Філософія інклюзивного туризму. *Культура України*. 2017. Випуск 58. С. 119-128.
36. Access City Award URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1141>
37. Barcelona Accessible URL: <https://www.barcelonaturisme.com/wv3/es/page/47/barcelonaaccessible.html>
38. Barcelona Special Traveler URL: <https://siidon.guttman.com/es/recurso/barcelona-specialtraveler>
39. Catalan Tourist Board URL: <http://act.gencat.cat>
40. URL:<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=1137&newsId=9502&furtherNews=yes>

41. URL: <https://nakypilo.ua/novyny/turyzm-dlia-vsikh-tse-ne-lyshe-pandusy-yak-zrobyty-turystychno-mistse-dostupnym/>
42. URL: https://tripmydream.ua/media/natxennya/inkluzuvni-podorozi#google_vignette
43. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/roziasnennia-pfu-pensiia-po-invalidnosti>
44. URL: https://zaxid.net/u_lvovi_prezentovali_proekt_rekonstruktsiyi_golovnoho_zalichnogo_vokzalu_n1586579
45. Israel Airports URL: <https://www.iaa.gov.il/en-US/airports/bengurion/Pages/default.aspx>
46. United Nations World Tourism Organization. URL: <https://www.unwto.org>.